

Դ Մ Ա Ս

ՀՈՎՀԱՆ ԵՓԵՍԱՅՈՒ «ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ  
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

1888

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY  
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION  
500 5TH AVENUE NEW YORK 17 N.Y.

## ՀՈՎՀԱՆ ԵՓԵՍԱՑԻ

### 1. ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հովհան Եփեսացին VI դարի ամենակարևոր դեմքերից է։ Նա իր եռանդուն գործունեությամբ վայելել է կայսրի անմիջական մտերմությունը և իր ազդեցությունն է ունեցել պետական գործերում։ Երբեմն էլ նա հալածվել է, տառապել բանտերի նկուղներում, ապրել շարշարանքի ու տանջանքի գառն պահեր։

Հովհան Եփեսացին ծնվել է Բեյթ-Ազգելայի՝ Ազգել (Ingilena) ամրոցից, այսինքն, հայկական Անգեղատուն գավառի Անգղ ամրոցից ոչ հեռու գտնվող Կալեշ (Kalesh) գյուղում։ Ինչպես հայտնի է, 387 թ. մինչև Հուստինիանոս Ա-ի վարչական վերաբաժանումները, Բյուզանդական Հայաստանը բաժանված էր երկու մասի՝ հյուսիսային մասը («Ներքին Հայք»), որ առանձին վարչական միավոր էր, որտեղ մինչև 389 թ. թագավորում էր Արշակ Գ։ Մակայն նրա մահից հետո այդ մասում վերացվեց հայ Արշայունիների անվանական իշխանությունը և այնուհետև այն կառավարում էր կայսրության օրթուների կողմից նշանակվող Հայաստանի «Կոմէս»-ի միջոցով։ Բյուզանդական Հայաստանի հարավային մասում կային հինգ նախարարություններ կամ սատրապություններ՝ Ծոփք Մեծ (ընդգրկում էր՝ Անգեղատուն և Նփոետ գավառները), Ծոփք Փոքր (Ծոփք Շահունի), Անձիտ, Բալահովիտ, Հաշտեանք, որոնց ժառանգական իշխանները վերացվեցին և Հուստինիանոս Ա-ն այն վերածեց մեկ նահանգի, որը կոչվում էր «Զորրորդ Հայք»<sup>1</sup>։

822 թ. (Ալեքսանդրի) ծնողները տասնհինգ տարեկան Հովհանին ուսման են տալիս նախ Ամիգի մոտակայքում գտնվող «Համբերություն» վանքը, որ այն ժամանակ հայտնի էր նաև «Վանահայր Մարանի վանք» անունով։

<sup>1</sup> Ս. Երեմյան, Հայաստանը... , էջ 24։

Մարանի մահից հետո նա տեղափոխվում է նույն Ամիդի դաշտում կառուցված Հովհան Ամիդցու վանքը: Եթե նա հունաց 822 թ. տասնհինգ տարեկան էր, ուրեմն պետք է որ ծնված լիներ մեր 507-ին մ. թ.: Այս վանքում կենտրոնացել էին այն հակաբյուզանդական ուժերը, որոնք միաբնակության դրոշի ներքո շարունակում էին դիմադրել կայսրության կողմից այդ շրջաններում ապրող ժողովուրդների դեմ ծավալված բռնություններին: Այս պայքարում, ինչպես Հովհանն է վկայում, խոշոր դեր էին կատարում նաև հայ գործիչները, որոնցից հայտնի է, օրինակ, Թովման, որը ծագումով Արշակունիներից էր, և երկար ժամանակ, 6-րդ դարի առաջին կեսին, ղեկավարել է հակաբյուզանդական շարժումները: Հովհան Ամիդցու կամ Օրտայեցու վանքը գտնվում էր Ամիդ քաղաքի հյուսիսային պարսպի մոտ, այն հիմնվել էր IV դարի վերջերին (398—399): Հիմնադրման առաջին իսկ օրից իր շուրջն է համախմբել մոտ չորս հարյուր վանականների, իսկ IV դարում այդ վանքը, որը ղեկավարում էր Հովհան Օրտայեցին, ունեցել է մոտ յոթ հարյուր միաբան: Այս վանքում էլ 529 թ. Հովհանը սարկավազ է ձեռնադրվել: Թովմայի մասին գրված ջերմ խոսքերից, բարձր գնահատականներից և նրա նկատմամբ ցուցաբերած աշակերտական երկյուղածությունից կարելի է եզրակացնել, որ Թովման կարևոր դեր է խաղացել Հովհան Եփեսացու դաստիարակության գործում:

Հայտնի է, որ Զենոն և Անաստաս կայսրերը սպասվող պարսկական պատերազմների ժամանակ ամուր հենարան ունենալու նպատակով իրենց եկեղեցական քաղաքականության մեջ այնպիսի գիծ մշակեցին, որ այն հաճելի լիներ կայսրության արևելյան նահանգներում ապրող բնակչությանը, քաղաքական այն ուժերին, որոնք պայքարում էին կայսրության կողմից պաշտպանության տակ առնված քաղկեդոնական վարդապետության դեմ: Միաբնակներին սիրաշահելու այս քաղաքականությունը բխում էր նաև այն հանգամանքից, որ Զենոնից սկսյալ Արևմուտքի, մասնավորապես Հռոմի պապի հետ, հարաբերությունները խզվել էին, ուստի այս ևս պատճառ էր դառնում, որ երկու կայսրերը միաբնակներին մերձենալու ուղիներ որոնեն: Ճիշտ է, նրանք Քաղկեդոնի ժողովը դատապարտող և կամ այդ ժողովի հետևորդներին հալածելու փորձեր չէին կատարում և զգուշանում էին նման

<sup>2</sup> John of Ephesus, *Lives of the Eastern*, ed. E. W. Brooks, „*Patrologia Orientalis*“, t. 17, Paris, 1923, p. 283 et suiv.

քայլերից, բայց բացահայտ կերպով համագործակցում ու հովանավորում էին հակաքաղկեդոնականներին: Մոտ քառասուն տարի կայսրության մեջ կիրառվող այս եկեղեցական քաղաքականության շնորհիվ միաբնակության խոշոր կենտրոններ ստեղծվեցին Բյուզանդական կայսրության տարբեր շրջաններում, և նման ուժեղ կենտրոններից մեկը դարձավ Ամիդը: Ամիդում ստեղծված էր միաբնակ վանականության ուժեղ ցանց, որի մեջ էին տարբեր շրջաններից ու վայրերից եկած բաղում ժողովուրդների ներկայացուցիչներ, հատկապես փոքր ժողովուրդների, որոնք մեծ մասամբ դժգոհ էին Բյուզանդիայի նվաճողական քաղաքականությունից, և որոշ խավերի նկատմամբ իրագործվող ճնշումներից: Նրանք եկել էին այս վանքերի պարիսպներից ներս, և ստեղծել վանական խոշոր կազմակերպություններ, որոնց հետ արդեն կայսրի պաշտոնյաները պարտավորվում էին հաշվի նստել: Թեև Հովհանն Բանրամասնություններ չի հաղորդում, բայց նրա մի շարք տվյալներից հնարավոր է որոշ եզրակացություններ անել այն մասին, որ հայերը Ամիդում և նրա շրջակայքում կազմակերպված հակաբյուզանդական շարժումների մեջ ունեցել են նշանակալից դեր: Այս վայրերում հայերից, ասորիներից բացի ապրում էին նաև սեմական այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ, որոնք ևս իրենց մասնակցությունն էին բերում հակաբյուզանդական այս շարժումներին: Ամիդը եղել էր միաբնակության ամուր կենտրոն և իր վեց եպիսկոպոսական աթոռներով<sup>4</sup> կարևոր ուժ դարձել եկեղեցու ձեռքում: Եկեղեցին, անշուշտ, գիտակցված ձևով այս վանքերի միջոցով ամրացնում էր իր դիրքերը, և այդ նպատակով էլ վանքերի դռները բացվում էին այնպիսի անձնավորությունների առջև որոնք ոչ թե փայլում էին իրենց արժանիքներով, այլ ծայրահեղությունների հասնող դատողություններով: Նման ուժի օգտագործումը եկեղեցու կողմից շատ դյուրին կլիներ, որովհետև նրանց հարմար առիթի դեպքում հնարավոր էր թեքել ցանկացած ուղղությամբ: Եթե Զենոն ու Անաստաս կայսրերը միաբնակ եկեղեցու գործիչների

<sup>3</sup> John of Ephesus, *Lives of the Eastern Saints*, p. 283.

<sup>4</sup> Աղբյուրներից հայտնի է, որ Ամիդի թեմի մեջ էին մտնում Մարտիրոպոլսո եպիսկոպոսությունը, ապա Ազիլի, Անձիտի, Արշամաշատի, Մոփքի, Խասնայի և հետագայում ստեղծված Ակապայի եպիսկոպոսությունը: Տե՛ս Michel le Syrien, *Chronique*, ed. Chabot, p. 199 a: Միայն Ամիդ քաղաքն ունեն 5 վանք, Եղեսիայում կար՝ Զուկիհնի, Բեյթ Կավկալի, Մամուելի և այլ վանքեր, որոնք հիմնվել էին այս ժամանակաշրջանում: Տե՛ս J. Land, t. II, pp. 245, 276, 277, 279.

հետ միասին փորձեցին օգտագործել զանգվածային այդ ուժը՝ հօգուտ կայսրության ու միաբնակ եկեղեցուն, ապա իրագործությունը փոխվում է 518 թ. երբ Անաստասին հաջորդում է Հուստինոս Ա կայսրը (518—527)։ Թրակացի կայսրը շեղվեց նախորդ կայսրերի եկեղեցական քաղաքականության գծից և սկսեց ոչ միայն քաղկեդոնականներին պաշտպանելու գիծ վարել, այլև հալածել արևելյան եկեղեցու ներկայացուցիչներին, այսինքն միաբնակներին։ Թեև պատմաբաններն այս փոփոխությունը վերագրում են կայսրի այն ձգտումին, որ նա ուզում էր կապերը նորից ամրացնել Արևմուտքի և մասնավորապես Հռոմի եկեղեցու հետ։ Սակայն մեր կարծիքով կայսրի այս նոր քայլը պետք է բացատրել նրանով, որ կայսրության ներսում խախտվել էր հավասարակշռությունը և հակաքաղկեդոնականներն այնպիսի ուժ էին ձեռք բերել, որ կարող էին լուրջ վտանգ դառնալ պետության համար, և նույնիսկ իրենց կամքը թելադրել պետությանը։ Սպասվող վտանգը կայսրին ստիպեց շրջադարձ կատարել և նա հրամայեց ու իր իշխանության մեջ մտնող եպիսկոպոսական աթոռներում եթե միաբնակ եպիսկոպոսներ կան, հեռացնել և փոխարենը բազմեցնել քաղկեդոնականներին։ Հուստինոս Ա-ն հրամայեց հալածել և եպիսկոպոսական իշխանությունից զրկել այն բոլոր եպիսկոպոսներին, որոնք կհամարձակվեն հակադրվել Քաղկեդոնի ժողովի որոշումներին<sup>5</sup>։ Այս հրամանը նշանակում էր, որ նոր կայսրը որոշել է բռնի ուժով այս անգամ իր կամքը պարտադրել Արևելքում, և իր տիրապետության մեջ դավանանքի միասնություն ստեղծելով, ամրացնել իր դիրքերը։ Բայց ինչպես հետագա դեպքերն են ցույց տալիս, կայսրն իր հաշիվների մեջ սխալվել էր և նրա սխալը նրանումն էր, որ կարծում էր, թե նման հրամաններով հնարավոր կլինի երկրում միությունը ապահովել, և այսպիսով ճնշել այն ուժը, որ դավանաբանական տարածայնությունների քողի տակ, փաստորեն կայսրությանը հակադրվող քաղաքական հսկա ուժ էր դարձել Արևելքում։ Կայսրի այս հրամանի համաձայն 54 միաբնակ եպիսկոպոսների պարտադրեցին, որ հեռանան իրենց աթոռներից և նրանց փոխարինեցին հակառակորդները։ Անտիոքի պատրիարք Սեվերոսը, որ այն ժամանակ միաբնակների հիմնական ղեկավարներից էր, ստիպված լքեց իր աթոռը և փախավ Ալեքսանդրիա, իսկ նրան փոխարինեց քաղկեդոնական Եվվուլով Քսենոդոթիան։ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքական աթոռը հանձ-

<sup>5</sup> 2. 6. 3.

նեցին Պողոսին, որին Հովհան Եփեսացին «հրեա» է անվանում: Սակայն նա շատ կարճ մնաց աթոռի վրա (519—520), որովհետև նրան շուտով պաշտոնանկ արեցին և նրան փոխարինեց Եվփրասիոսը (521—526): Այս ժամանակ միաբնակության ամենակատաղի հակառակորդներից և հալածիչներից էր Անտիոքի պատրիարք Եփրեմը (526—545): Եվ, որովհետև Ամիդն ու նրա շրջակայքը միաբնակության, կարելի է ասել, միջնաբերդն էր, կայսրը շհամարձակվեց այնտեղ ևս անմիջապես հալածանքներ սկսել: Այդ նպատակով Անտիոքից ուղարկվեց միաբնակության դժան հակառակորդներից՝ Աբրահամ Բար Կայլի եպիսկոպոսը: Երբ վերջինիս կարգադրությամբ կայսրության պաշտոնյաները ժողովրդին հավաքեցին քաղաքի բաց հրապարակը՝ միաբնակների դեմ արձակված կայսրի հրամանը կարդալու, ժողովուրդը սկսեց քարկոծել ներկա գտնվող պաշտոնյաներին: Նույնիսկ Աբրահամ եպիսկոպոսը Ամիդից փախավ և ապաստանեց դուքսի մոտ՝ Տելլա քաղաքը: Այս միջադեպերի պատճառով կայսրի մի նոր հրաման եղավ, որով պահանջվում էր Ամիդից և նրա շրջակայքից միաբնակ վանականներին հավաքել և խմբերի բաժանելով՝ աքսորել: Այդ օրերին բաղում միաբնակ գործիչներ ու միաբնակության հետևորդներ բռնեցին աքսորի ճանապարհը: Հովհան Եփեսացին հաղորդում է, որ առաջին հալածանքները սկսեցին հունական թվականության 822 թ. (521) սեպտեմբեր և հոկտեմբեր ամիսներին<sup>6</sup>: Աքսորականները դժվարին ու ծանր պայմաններում լքում էին երկիրը և գալիս, տեղավորվում Եփրատի մոտ Տիշպա գավառում գտնվող հաղին գյուղի սուրբ Մամայի վանքում<sup>7</sup>: Երեք տարի աքսորյալի վիճակում մնալուց հետո վերադարձան այս անգամ Ամիդի թեմի սահմանից ոչ հեռու, Աբառների՝ Ջերմուկի մոտակայքը գտնվող հավրանիտ վանքը և նակություն հաստատեցին այնտեղ: Ինչպես կյանքը ցույց տվեց, Հուստինոս Ա-ի կաղմակերպած աքսորներն ու հալածանքներն արդյունք չտվեցին, և բացի այդ, նա շկարողացավ կապեր ստեղծել Արևմուտքի հետ. իրականում վիճակն ավելի վատացավ և միաբնակ տարրերին իր դեմ հանեց, որոնք այլևս պայքարի բացահայտ ուղին բռնեցին: Այսպես, 527 թ. ապրիլի 27-ին, երբ Հուստինոս Ա-ին փոխարինեց բյուզանդական հայտնի կայսրերից՝ Հուստինիանոս Ա-ն, Բյուզանդական պետությունը տնտեսական ու քաղաքական ծանր վիճակ էր ապրում: Հակասու-

<sup>6</sup> J. Land. Anec. Syr., t. II, p. 203.

<sup>7</sup> Նույն տեղում: J. Assemani, Bib. Orientalis, t. II, p. 109.

թյունները սրվել էին երկրի ներսում և անշատողական ուժերի ելույթները սպառնում էին կայսրության հիմքերին: Հուստինիանոսը գահ բարձրանալուց հետո, առաջին հերթին մտածեց կարգավորել երկրի ներսում ծագած հրատապ հարցերը, և այդ նպատակով ուղիներ որոնել՝ երկրում միասնությունը վերականգնելու համար: Քանի որ կրոնական ու դավանաբանական վեճերի ու ընդհարումների պատճառով Բյուզանդական պետությունը քայքայման եզրին էր կանգնած, ապա Հուստինիանոսն իր նպատակը իրագործելու և իր պետականության սահմանները, հատկապես արևելյան սահմաններն ամրացնելու համար մի շարք հրովարտակներով հիմնական փոփոխություններ կատարեց, մասնավորապես հայկական հողերի ռազմական ու քաղաքական կառավարման մեջ: 529 թ. հրովարտակով Բյուզանդական կայսրության մեջ եղած հայկական բոլոր հողերը ռազմական վերակազմության ենթարկվեցին և կազմեցին դինվորական մի օղակ, որը գլխավորում էր մագիստրոսը:

Հայաստանի մագիստրոսի ռազմական ուժերի կենտրոնն ու նստավայրը Թեոդոսիոպոլիս քաղաք-ամրոցն էր: Մագիստրոսին ենթարկվում էին Բյուզանդական Հայաստանի մնացած բոլոր պաշտոնյաները, դուքսերը և այլն:

Հուստինիանոս Ա-ի այս վերակազմությամբ, բնականաբար, միանգամայն ոչնչացան նախարարների ու ռազմական ինքնուրույնության և սեփական զորք ունենալու ժառանգական իրավունքները, ինչպես և վերացավ Հայաստանի «կոմիտի» պաշտոնը:

Հուստինիանոսի հատուկ հրովարտակով (536) վարչական նոր կարգ հաստատվեց Բյուզանդական Հայաստանում, որը բաժանվեց չորս մասի, չորս Հայքերի՝ Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայք<sup>8</sup>:

Այս ամբողջ վերափոխությունները Հուստինիանոսը կատարում էր երկրի ներսում ուժերը համախմբելու ու բանակի ռազմական հզորությունն ավելի բարձր հիմքերի վրա դնելու նպատակով, սակայն այսպիսի միջոցառումները եթե արտաքինապես ինչ որ արդյունք էին տալիս, և տվյալ երկրամասում բռնադատված բնակչությունը ժամանակավորապես ենթարկվում էր իշխողների կամքին, բայց և այնպես այդ չէր նշանակում, որ մարդիկ համակերպվում էին կատարվածին: Նման դեպքերում գոյություն ունե-

<sup>8</sup> «Հայ ժողովրդի պատմություն», Մակետ, Երևան, 1948, Ա մաս, էջ 193—194,

ցող կարգերից դժգոհ տարրերը պայքարի ղգույշ միջոցներ էին որդեգրում և աշխատում իրենց ելույթները համարեցնել ներկա պայմաններին: Ճիշտ է, հայկական աղբյուրներում համարյա տեղեկություն չի պահպանված հայերի՝ Բյուզանդական Հայաստանում ծավալած հակա-բյուզանդական պայքարի պատմությունից, սակայն բարեբախտաբար ասորական աղբյուրներում, հատկապես Հովհան Եփեսացու աշխատության մեջ, թեև մասնակի, բայց մարևոր հիշատակություններ կան, որոնք բացահայտում են նման ելույթների բնույթը Բյուզանդական Հայաստանում: Բյուզանդական լծի տակ ճնշված հայերը ևս իրենց հակաբյուզանդական տրամադրություններն ու ձգտումները արտահայտել են հակաքաղկեդոնական շարժման մասնակցելով և այդպիսով հակադրվել Բյուզանդական կայսրությանը: Ինչպես գիտենք Հովհան Եփեսացու «Արևելյան սրբեր» աշխատությունից, Հուստինիանոսի ժամանակ կայսրության արևելյան սահմաններում, միաբնականների շարժման գլխավոր ղեկավարներից էր Արշակունիների սերնդի ներկայացուցիչ Թովման:

Հուստինիանոս Ա-ն երկրում միասնությունը վերականգնելու համար քաղաքական հեռատեսությամբ, դիմեց երկդիմի քաղաքականության, հատկապես եկեղեցական հարցերը լուծելու գործում, և դրա համար պայմաններ ստեղծեց, որպեսզի իր կին՝ Թեոդորա թագուհին հանդես գար միաբնականության պաշտպանության դիրքերից, իսկ ինքը, բնականաբար, պետք է լիներ մյուս թևի քաղկեդոնականներին հովանավորողների դերում:

530 թ. միաբնակ ղեկավարները Կոստանդնուպոլիս ժողովի հրավիրվեցին, որպեսզի հնարավոր լինի եկեղեցու միությունը վերահաստատել: Չնայած հակասություններն այնքան խորն էին երկու խմբակցությունների միջև, որ ժողովը արդյունք չտվեց, այնուհանդերձ կայսրության կողմից միաբնականներին ցույց տրվող բարյացակամությունը մայրաքաղաքում աշխուժություն մտցրեց միաբնականների շարքերում: Թեոդորա թագուհին միաբնակ գործիչներով շրջապատված ոգևորում և նյութական ու բարոյական հնարավորություններ էր ստեղծում՝ միաբնականներին աշխուժացնելու իրենց գործունեության մեջ, որովհետև անհրաժեշտ էր ամրացնել միաբնականների շարքերը, որպեսզի կարելի լիներ քաղկեդոնականներին հակադրել, հավասարակշռությունը պահպանելու համար: Թեոդորա թագուհին իր Հորմիստաս պալատը տրամադրել էր միաբնականներին և այն դարձել էր մի օջախ, որտեղ հավաքված մոտ հազար վանականները գործում էին Թեոդորա թագուհու

թելադրանքով: Ահա այդ ժամանակ այստեղ է դալիս նաև մեզ հայտնի ասորի պատմիչ Հովհան Եփեսացին:

Նա, ինչպես ինքն է գրել, և ինչպես նրա գործունեությունն է ցույց տալիս, դեռևս փոքր հասակից սիրել է ճանապարհորդել: Նրա անհանգիստ բնավորությունը, կազմակերպչական դործունեությունն ու հետաքրքրասիրությունը օգնել են պատմիչի իմացության բազմակողմանի զարգացմանը: Նրա այդ շնորհքը ի հայտ է գալիս այս կամ այն նշանավոր անձնավորության կյանքն ու գործունեությունը շարադրելիս:

533 թ. Հովհան Եփեսացին Կոստանդնուպոլսից գնում է Եգիպտոս, որ այն ժամանակ Տիմոթեոս IV պատրիարքի շնորհիվ դարձել էր միաբնակ գործիչների լավագույն ապաստարաններից մեկը: Հովհան Եփեսացու Եգիպտոս կատարած այս ճանապարհորդությունն արդյունավետ եղավ նրանով, որ նա հնարավորություն ունեցավ լինել այնտեղ գտնվող հայտնի գրադարաններում և ուսումնասիրել եկեղեցական նշանավոր հայրերի աշխատությունները: Նա նման պրպտումներ է կատարել այն ժամանակ նշանավոր դարձած Պատրիկ կեսարի հայտնի Գրադարանում<sup>9</sup>: 535 թ. նա նորից է վերագաղնում մայրաքաղաք. այդ օրերին Թեոդորա թագուհու շուրջն էին համախմբվել միաբնակ խոշոր գործիչներ, որոնք ունեին իրենց կազմավորված համայնքները, որոնք ավելի զգալի ուժ էին դարձել: Այդ ուժն այն ժամանակ մայրաքաղաքում դեկավարում էր թագուհու հովանավորությամբ, Ալեքսանդրիայի պատրիարք Թեոդոսիոսը, և ինչպես տեսք է կարծել, Հովհան Եփեսացու վերստին մայրաքաղաք ժամանումը պատահական չէր և, անկասկած, նա կանչվել էր այնտեղ միաբնակ համայնքն ուժեղացնելու նպատակով: Այս իրադարձություններից, անշուշտ, անտեղյակ չէր Հուստինիանոս կայսրը և ամեն ինչ կատարվում էր նրա գիտակցությամբ ու համաձայնեցվածությամբ: Այդ էր պատճառը, որ պատմաբաններն ամեն անգամ Հուստինիանոս Ա-ի եկեղեցական քաղաքականությունն ուսումնասիրելիս գտնվել են բարդ և երբեմն էլ դժվարին իրադրության մեջ: Համենայն դեպս այդ ուսումնասիրությունների մեջ մասնագետները Հուստինիանոս Ա-ին ներկայացրել են որպես մեծ քաղաքադետ, որ իր ամբողջ գործունեությունը ծավալել է վերականգնելու համար Հռոմեական

<sup>9</sup> J. Land, Anec. Syr., t. II.

կայսրության ռազմական նախկին փառքն ու միասնությունը<sup>10</sup>։ Ճիշտ չէ եվրոպացի պատմաբան Վիգրամը, երբ Հուստինիանոսի մեջ տեսնում է աստվածաբանական վեճերի սիրահար մի անձնավորություն, այսինքն նրա համար այդ վեճերի կազմակերպումը որպես թե եղել է պարզապես զվարճալի մի ժամանց։ Վիգրամը գրում է. «Հուստինիանոսի մոտ աստվածաբանական վեճերի կազմակերպումն ու դրանց մասնակցությունը բխում են նրա ներքին մղումից»<sup>11</sup>, սակայն ինչպես ասացինք, նման բացատրությունը լոկ միամտություն է, որը նսեմացնում է բյուզանդական գահի խոշոր ներկայացուցիչներից մեկի բարձր արժանիքները։ Նրա կազմակերպած աստվածաբանական վեճերը երբեք ինքնանպատակ չեն եղել։ Նա այդ բոլոր իրադարձություններին կարողացել է իր ցանկացած ուղղությունը տալ և ծառայեցնել իր հիմնական նպատակին։ Այժմ երբ ծանոթանում ենք աղբյուրների տվյալներին, տեսնում ենք, որ շատ դժվար է որոշել, թե Հուստինիանոսը, որը մի քանի անգամ հալածանքներ է հարուցել նույնիսկ միաբնակների դեմ, իրականում միաբնակության թշնամի՞ է եղել, թե ոչ։ Տարօրինակն այն է, որ նման հալածանքների կազմակերպման ժամանակ, հալածանքից փախած միաբնակ գործիչներն ապաստան էին գտնում մայրաքաղաքում՝ Կոստանդնուպոլսում և վայելում էին կայսրի մտերմությունն ու հովանավորությունը։ Սա պատահականություն չէր, ոչ էլ կայսրի կողմից ցուցաբերվող թուլություն, այլ ընդհակառակը, կանխամտածված քայլ, որովհետև կայսրության որջում ավելի դյուրին էր հալածված որսին սիրաշահել, կամ զանազան միջոցներով չեզոքացնել։

531 թ. Հուստինիանոսը փորձեց քաղկեդոնականների ու միաբնակների միջև նորից հաշտեցման եզր գտնել. այդ նպատակով մայրաքաղաք հրավիրվեցին երկու կողմի ներկայացուցիչները, երկաբնակներից եկան Եփեսոսի եպիսկոպոս՝ Հիպատիոսը, Տրապիզոնի եպիսկոպոս՝ Անթիմոսը, իսկ միաբնակներից հրավիրված էր Սեվերիանոսը, սակայն սա հիվանդության պատրվակով հրաժարվեց և նրա փոխարեն ներկայացավ Տելլայի եպիսկոպոս Հովհաննը։ Երեք օրվա վեճերից հետո ձևականորեն ընդունվեց

<sup>10</sup> Glaizolle, Un empereur théologien, Justinien, son rôle dans les controverses, sa doctrine christologique, Lyon, 1905, pp. 11, 19. Diehl, Justinien et la civilisation Byzantine au VI siècle, Paris, 1901, pp. 22—23, 33.

<sup>11</sup> W. A. Wigram, The separation of the monophysites. London, 1923, p. 106.

«Երրորդությունից մեկը խաշվեց» բանաձևը, որը նշանակում էր ոչ մի արդյունք չտվեց նաև այս փորձը:

Հետաքրքրականն այն էր, որ այս ժողովից հետո կայսրի հրամանով հալածանք սկսվեց միաբնականների դեմ, որը գնալով ավելի էր ուժեղանում: Կայսրը հասկացավ, որ աստվածաբանական դարձվածքների տարբերության վերացումով հնարավոր չէր լինի վերականգնել երկրի ներքին ուժերի և եկեղեցու միասնությունը, որովհետև միաբնականների շարքերում շատ քչերն էին հասկանում կրոնական այս հարցերի էությունը: Մեծամասնությունը խմբավորվել էր այդ խմբակցության շուրջ սոցիալական ու քաղաքական համոզմունքների համաձայն, այսինքն միաբնակությունն արդեն նոր էտապ էր ապրում և հիմնականում քաղաքական նպատակներ էր հետապնդում:

Դրա համար Հուստինիանոս Ա-ն հնարավորություն ստեղծեց և թույլատրեց, որ քաղկեդոնականները սկսեն հալածել ու ճնշել հակառակորդներին: Նա այս անգամ մտածում էր հալածանքների միջոցով չեղոքացնել միաբնակության ղեկավար եպիսկոպոսներին, և երբ հոտը թողնվեր առանց հովվի, ապա դյուրին կլիներ մասսային կամ ժողովրդին պարտագրել իր կամքը: Այս միջոցառումը ևս արդյունք չտվեց և 536 թ. հունիսին նորից Կոստանդնուպոլիս հրավիրվեցին երկու կողմի ղեկավարները, որովհետև Հուստինիանոս Ա-ն ամեն կերպ ձգտում էր վերականգնել միությունը: Ժողովը բուռն ընթացք ունեցավ, երկուսն էլ իրար մեղադրում էին ամենահետին, նույնիսկ անվայել արտահայտություններով, և երբ հնարավոր չեղավ որևէ արդյունքի հասնել, կայսրը օգոստոսի 6-ին նոր հրաման արձակեց: Կայսրը թույլատրում էր քաղկեդոնական եպիսկոպոսներին տեղում, պետական իշխանությունների կամ պաշտոնյաների օգնությամբ գործել, դիմել բռնի միջոցների, և եկեղեցական իշխանությունից հեռացնելով միաբնականներին՝ տիրել նրանց աթոռներին, այսինքն իշխանությունը վերցնել իրենց ձեռքը: Երկաբնականներն անմիջապես օգտվեցին առիթից և սկսեցին գործել մեծ թափով: Այդ հնարավորությունից առավելագույնս օգտվեց Անտիոքի սլատրիարք Եփրեմը, որովհետև միաբնականների ղեկավար գործիչներից՝ Սեվերիանոսն ու Տելլայի եպիսկոպոս Հովհաննիսը մահացել էին, իսկ Ալեքսանդրիայի Թեոդոսիոս պատրիարքն էլ արգելափակված էր, այնպես որ ասպարեզն ազատ էր մնացել, և պետք է ասել, որ Եփրեմը դիմեց ամենադաժան միջոցների ու սարսափելի տանջանքների, որպեսզի վերջ տա միաբաններին: Եփրեմը գործում էր անխնա և հասնում էր որոշ հաջողությունների:

Այդ հաջողութեան հիմնական պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ միաբնակների շարքերում ևս երկպառակութիւնն էր ընկել և նրանք չէին կարողանում միասնաբար գործել ու դիմագրել: Անտիոքի նախկին պատրիարք Սեվերիանոսի և Հալիկաոնասի եպիսկոպոս Հովիանոսի միջև ծագած այն վեճը թե «Քրիստոսի մարմինը ապականացու էր թե ոչ», թուլացրել էր միաբնակների շարքերը և Եփրեմն օգտվելով առիթից, ուղում էր արմատախիլ անել իր հակառակորդներին: Եփրեմի հավատարիմ գործակիցներից էր Ամիդի եպիսկոպոս Աբրահամը: Սրանց հաջողվեց կրկին անգամ աքսորել Ամիդի միաբնակ վանականներին: Աքսորվածները նորից գնացին Աբառնեի (Ջերմուկի) մոտակայքում գտնվող՝ Տելլ-դը-Թուտե վանքը: 537 թ. սկզբներին այնտեղ եկավ Եփրեմ պատրիարքը, որին ուղեկցում էր Կլեմենտին զորավարն իր զորքով<sup>12</sup>: Չնայած նա բանակցութիւններ էր ուզում վարել, բայց աքսորականները հասկացան, թե ինչպես թակարդներ էր լարում իրենց դեմ, ուստի ստիպված այնտեղից փախուստի դիմեցին: Յուրտ ձմեռ էր, աքսորական վանականները ցուրտը, սովը և ճանապարհների ահաւոր դժվարութիւնները հաղթահարելով, ոտքով հասան Եփրատից ոչ հեռու գտնվող Կարհեի շրջանը և տեղավորվեցին Աբդիհար գյուղին հարևան Գաուզե վանքը: Այս աքսորականների մեջ էր նաև Հովհան Եփեսացին, որը տաս հոգուց բաղկացած խմբի գլուխն անցած, փախավ լեռնային ճանապարհներով ու եկավ նույնպես վերոհիշյալ վանքը: Հովհանը սակայն աքսորավարում երկար չմնաց ու այնտեղից գնաց մայրաքաղաք՝ Կոստանդնուպոլիս: Կայսրն այնպես էր ձեռնարկում, որ անտեղյակ է տարբեր տեղերում կազմակերպված այս ճնշումներին ու հալածանքներին: Այդ ամբողջը կատարվում էր գիտակցված ձևով. մի կողմից նման միջոցառումները ճնշում էին հակաշարժումները և ուշադրութիւնը շեղում կենտրոնից, մյուս կողմից՝ այդ հալածանքներին տեղական բնույթ վերագրելով, մեղքը բարդում էին Եփրեմ պատրիարքի, Պողոս Հրեայի, Ամիդի եպիսկոպոս Աբրահամի վրա: Այս ամենը հնարավորութիւն էր տալիս, որ մայրաքաղաքում կայսրը միաբնակ ղեկավարների պաշտպանութեան դիրքերում հանդես գալով, սիրաշահել նրանց և ժողովրդից ու հոտից կտրված այդ ղեկավարներին ստիպել, որոշ զիջումների: Շատ խորամանկ կազմակերպված այս խաղը որոշ արդյունք է տալիս և հետաքրքրականն այն է, որ այս բոլորից հետո ասորական աղբյուր-

<sup>12</sup> Պարարիս Լեւոնը, X. J. Land, Anec. Syr., t. III, p. 31.

ներում բարձր գնահատական է տրված Հուստինիանոս Ա կայսրին և նա ներկայացված է իրականում որպես միաբնակության պաշտպան<sup>13</sup>։

Մինչ այդ բյուզանդական կայսրերի եկեղեցական քաղաքականության մեջ նման միջոցների կիրառումը եղակի երևույթ է։ Բայց պետք է նշել, որ այս միջոցառումները ցանկալի արդյունք չեն տալիս, որովհետև այս հակամարտությունների արմատն ալնքան խորն էր, որ փաստորեն արտացոլում էր կայսրության ներսում քաղաքական անկախությունը կորցրած փոքր ժողովուրդների ձգտումները և կամ իրենց սոցիալական վիճակից դժգոհ տարրերի, հասարակության մեջ արդարացի օրենքների ընդունման համար ծավալված գործողությունները։ Այս հալածանքներն ու ճնշումը շարունակվեցին մինչև 542 թ., երբ արդեն կարևոր իրադարձություններ տեղի ունեցան։ Նախ՝ 542 թ. ահավոր մի ժանտախտ սկսվեց կայսրության սահմաններում, որը պատճառ դարձավ գյուղերի և քաղաքների ամայացման ու մարդկային բաղում դժբախտությունների։ Այս վիճակը հնարավորություն տվեց մի նոր շարժման աշխուժացման, Բյուզանդական պետության քաղաքականությունից դժգոհ և քրիստոնեական դադափարներին ու եկեղեցուն հակադրվող անձինք հարմար առիթ գտնելով, քարոզում էին, որ «բոլոր այս դժբախտությունների պատճառը եղել է այն, որ մարդիկ հրաժարվել են իրենց նախկին աստվածներից ու պաշտում են ինչ որ վերացական Քրիստոսին»։ Այս մարդիկ կոչ էին անում վերադառնալ հին աստվածներին, և սլիտի ասել, որ նրանք հաջողություններ ունեցան և հազարավոր մարդկանց տարան իրենց դրոշի ետևից<sup>14</sup>։ Այս շարժումն արագ տարածվում էր կայսրության սահմաններից ներս, Հուստինիանոս Ա-ի իշխանությունը կանգնել էր լուրջ վտանգի առաջ։ Կայսրն արդեն ստիպված էր կարևոր միջոցառումների դիմել և փոփոխություն մտցնել իր եկեղեցական քաղաքականության մեջ։

Երկրորդ կարևոր իրադրությունը, որ կայսրության մեջ ապրող միաբնակների համար խոշոր նշանակություն ունեցավ, դա 542 թ. Ղասսանի արաբների (որոնք Բյուզանդական կայսրության սահմաններում էին ապրում) թագավոր Հարիս Իբն Ջաբալի ալցելությունն էր մայրաքաղաք՝ Կոստանդնուսյոլիս։ Սա միաբնակության կողմնակից էր, և կայսրի հետ տեսակցության ժամանակ

<sup>13</sup> Michel le Syrien, Chronique, II, 34, p. 325, IX, 22, p. 283.

<sup>14</sup> J. Land, Anec. Syr., t. II, pp. 307—309.

խնդրեց նրանից, որ դադարեցնի հալածանքները միաբնակների դեմ, և բացի այդ եկեղեցական գործիչներ տրամադրի, որ գնան և քրիստոնեութիւն տարածեն հեթանոս արաբների շրջանում<sup>15</sup>։ Կայսրն ընդառաջում է նրա խնդրանքին, և հետաքրքրական է, որ այդ նպատակով նա ուղարկում է երկու միաբնակ խոշոր գործիչներ՝ Թեոդոր եպիսկոպոսին և Հակոբ Բարադեոսին<sup>16</sup>, առաջինին որպէս Բասրայի եպիսկոպոս, որին պետք է ենթարկվեն նաև Պաղեստինն ու Արսիւի, Հակոբին նշանակում է Եդեսիայի եպիսկոպոս, որի իշխանութիւն մեջ էին մտնելու Ասորիքն ... Ասիան։ Այս Հակոբն ասորական եկեղեցու խոշորագույն դեմքերից է և ընդհանրապէս ասորական միաբնակ եկեղեցու հիմնական կաղամկերպիչներից։ Այդ պատճառով էլ եկեղեցին մինչև այժմ էլ նրա անունով կոչվել է «Հակոբիկյան»։ Հակոբն իր անձնվեր գործունեութեամբ կարողացավ կայսրութեան հեռավոր շրջանների հալածանքներից ու ճնշումներից ուժասպառ ու քայքայված միաբնակ գործիչներին ու հետևորդներին համախմբել եկեղեցու շուրջը։ Հակոբ Բարադեոսը ծնվել է Տելլա կամ ինչպէս այն անվանում են Կոստանդինա քաղաքում՝ 490 թ.։ Հայրը՝ Թեոփիլ Բար Մաղնուն այդ նույն քաղաքում քահանա էր։ Տեղի դպրոցում կրթութիւն ստանալուց հետո, մտնում է Պեսիլտի կամ Կվարիսկիի վանքը<sup>17</sup>, որը գտնվում էր Մծբինից ոչ հեռու՝ Իղալա կամ Այզալա լեռան ստորոտում եղած Գումմշտի գյուղում<sup>18</sup>։ Դեռ 527—528 թթ. Հակոբն իր մի այլ ընկերոջ հետ, որպէս միաբնակների ներկայացուցիչ ուղարկվել էր մայրաքաղաք՝ Կոստանդնուպոլիս այնտեղ գումարվող ժողովին մասնակցելու համար։ Նա իր գործունեութիւնը հիմնականում սկսեց 542 թ., և այդ օրվանից էլ թափառական կյանք էր վարում։ Նա Հովհանն Եփեսոսի եպիսկոպոս

<sup>15</sup> E. W. Brooks, John of Ephesus, Lives of the Eastern Saints, t. III, p. 153.

<sup>16</sup> Նա հայտնի է նաև «Բուրդեանա» անունով, սակայն այս վերջինը, ինչպէս ցույց է տալիս Բար էբրայուն իր աշխատութեան մեջ, ճիշտ չէ։ Տե՛ս «Chron. Eccles.», t. II, p. 27։ Նա «Բարադեոս» է կոչվում իր կոշտ թաղիքից պատրաստված զգեստի համար, որը հագնում էր մինչև մահվելը։ Տե՛ս J. Land, Anec. Syr., t. II, p. 375. Նա հույներին հայտնի էր նաև «Ջանգալոս» անունով (ցնցոտիներ հագած), տե՛ս J. Assemani, Bib. Orient., t. II, p. 66. Նրա վարքերի մասին մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն է գրել Կլեյնը, տե՛ս Kleyn, Jacobus Baradoëus de Stichter der Syrische Monophysietische Kerk, Leide, 1882.

<sup>17</sup> J. Land, Anec. Syr., t. II, p. 365.

<sup>18</sup> Նույն տեղում։

ձեռնադրեց և նրան հանձնեց ամբողջ ասիական միաբնակ եկեղեցիների գերիշխանությունը: Այդ է պատճառը, որ մեր պատմիչը մատենագրության մեջ հայտնի է Եփեսացի մակդիրով: Հակոբ Բարադեոսը մի այլ կարևոր գործ էլ կատարեց, որը մեծ նշանակություն ունեցավ և հնարավորություն ստեղծեց, որպեսզի միաբնակներն իրենց դիրքերն առավել ևս ուժեղացնեն արևելքում:

542 թ. մահացել էր միաբնակության ամենախոշոր թշնամիներից ու հալածիչներից Անտիոքի պատրիարք՝ Եփրեմը, և Հակոբին հաջողվեց մինչև 547 թ. Անտիոքի թափուր մնացած աթոռին բազմեցնել իրեն հավատարիմ գործակիցներից Սարգիսին: Ասորական աղբյուրները վկայում են այն մասին, որ Հակոբի հետ գործակցել են նաև հայեր, որոնցից հայտնի են Գեորգն ու Սարգիսը, և ուրիշներ<sup>19</sup>: Մինչև այդ, ասորի միաբնակները գործակցել են հայ եկեղեցու ներկայացուցիչների հետ, հատկապես այն ժամանակաշրջանում, երբ նրանք անօգնական էին պարսկական տիրապետության մեջ և հալածվում էին նեստորականներից և Բյուզանդական կայսրության մեջ՝ քաղկեդոնականներից: Այդպիսի իրավիճակում նրանց համար հենարան էր մնացել Հայաստանը կամ հայկական եկեղեցին: Միաբնակ ասորիների վիճակը մասնավորապես ծանրացել էր այն ժամանակ, երբ Հուստինիանոսի իշխանության գլուխ անցնելուց հետո, նրա հրամանով մինչև 542 թ. արդելված էր միաբնակներին եպիսկոպոսական ձեռնադրություններ կատարել: Այդ դժվարին օրերին հայ եկեղեցին նեցուկ է կանգնում, և հայոց կաթողիկոսը ոչ միայն բարոյական աջակցություն է ցույց տալիս, այլև Ղաբդ-Իշոյին միաբնակ ասորիների համար եպիսկոպոս է ձեռնադրում: Այդ հարաբերությունների բանակցությունների ու գործակցությունների մասին բազում տեղեկություններ կան հայկական աղբյուրներում, հատկապես՝ Գիրք Թղթոցում: 542 թ.-ից սկսյալ այդ արգելքը վերանում է և կայսրը թույլատրում է միաբնակների եպիսկոպոսական ձեռնադրությունը, և առիթից օգտվելով Հակոբ Բարադեոսն ու Թեոդորը բազում ձեռնադրություններ են կատարում և այդ ձեռնադրվածների մեջ, ինչպես ասացինք, Հովհանն Դարձավ Եփեսոսի եպիսկոպոս:

Այս ամբողջը նշանակում էր, որ Հուստինիանոս կայսրը նորից իր եկեղեցական քաղաքականության մեջ փոփոխություն էր մտցրել: Ասել, Վր այդ փոփոխությունը լուկ դասսանիների թագավորի խնդրանքով էր տեղի ունեցել, միամիտ կլինեք: Այստեղ

<sup>19</sup> «Գիրք Թղթոց», էջ 52:

անկասկած, կարևոր էր այն, որ արար թագավորի խնդրանքը համընկել էր կայսրության շահերին, և այդ էր պատճառը, որ կայսրն ընդառաջել էր նրան: Իսկ այն բացատրությունը, որ Հուստինիանոսի եկեղեցական քաղաքականությունն մեջ փոփոխություն էր տեղի ունեցել թեոդորա թագուհու թելադրանքով, այսինքրն թագուհին համոզել էր կայսրին ի վերջո միաբնակներին զիջումներ անել, այս բացատրությունը ևս լիովին չի կարող արտացոլել ճշմարտությունը: Ըստ էության այս բոլորը կատարվել է կայսրի նախապես ծրագրած որոշման համաձայն: Կայսրը հասկացել էր, որ միաբնակների հետ մերձեցումը հնարավորություն կտար արաբական ցեղերից շատերին ռազմականապես և քաղաքականապես ամուր թելերով կապել կայսրության հետ: Բացի այդ Հուստինիանոսը մտադիր էր հեթանոսության դեմ պայքար հայտարարել, և այդպիսով ժողովրդի ուշադրությունը շեղել էական հարցերից, և միևնույն ժամանակ այդ շեղումից օգտվելով, կարելիություն ստեղծել ներքին շարժումները ճնշել, և իր իշխանության շուրջ համախմբել իրեն հավատարիմ ուժերին: Այդ նպատակի համար իրեն հարմար էին միաբնակ գործիչները, որոնք իրենց մոլեռանդությամբ կարող էին գործերի ընթացքին հրցանկացած ուղղությունը տալ: Անտեսելով որոշ դժվարություններ, նա իր եկեղեցական քաղաքականության մեջ փոփոխություն մտցրեց և այդ գործին հարմար մարդ համարեց Հովհան Եփեսացուն:

Կոստանդնուպոլսում այդ ժամանակ Հովհան Եփեսացին իր գործունեությամբ ու ընդունակություններով արժանացել էր Հուստինիանոս Ա-ի ուշադրությանը, նույնիսկ մտերիմ հարաբերություններ էին ստեղծվել նրանց միջև: Անկասկած կայսրը Հովհան Եփեսացու մեջ տեսել էր այն անձնավորությունը, որը կարող էր իր քաղաքական նպատակներին ծառայել: Եթե կայսրն այս գիտակցությամբ ու այս նկատառումներով էր մոտենում Հովհան Եփեսացուն, ապա ի՞նչն էր Հովհան Եփեսացուն կապում Հուստինիանոսի հետ և ինչ՞ու 542 թ. երբ կայսրը նրան պատասխանատու ու ծանր առաքելության էր ուղարկում՝ Արևելքում հեթանոսության դեմ պայքարը կազմակերպելու, վերջինս համաձայնեց ու դարձավ կայսրի անմիջական գործիքը: Ա. Դյակոնովը կարծում է, որ Հովհան Եփեսացին համոզված էր, թե կայսրն իսկապես միաբնակների կողմնակից է և քաղկեդոնականությունը նա ձևականո-

րեն է պաշտպանում<sup>20</sup>։ Դժվար թե Հովհան Եփեսացին այնքան միամիտ լիներ, որ հավատար այդ բանին, մանավանդ որ նա այն եկեղեցականներից չէր, որոնք մայրաքաղաքում նստած, ժողովրդից կտրված, անձնական հաճույքներին գերի դարձած, չգիտեին, թե ինչ է կատարվում շրջապատում։ Հովհանն անընդհատ ճանապարհորդություններ է կատարել և իր մարմնի վրա զգացել Հուստինիանոսի կողմից կազմակերպված հալածանքների պատճառած ցավերն ու դժվարությունները, բացի այդ, նա միշտ եղել է ժողովրդի մեջ և ժողովրդի հետ, ուստի այդ բոլորից հետո միթե՞ նա կարող էր համոզվել, որ կայսրը միաբնականների կողմնակից է։ Անշուշտ Հովհանը հասկանում էր, որ նման առաքելությունը ի նպաստ կլիներ միաբնակ եկեղեցուն, որովհետև միաբնակություն ընդունած նորահավատ հավատացյալները կիստացնեին ու կամրացնեին միաբնակ եկեղեցու շարքերը։

Այստեղ պետք է նշել նաև այն, որ Հովհանի մոտ արդեն (և այդ զգացվում է նրա աշխատության բոլոր էջերում) իրենց իմաստը կորցրել էին ազգային գիտակցությունն ու շահերը, և նա առաջին հերթին ինքն իրեն զգում էր բյուզանդական քաղաքականության մի մասնիկ, այսինքն Բյուզանդական կայսրության քաղաքացի և որպես այդպիսին, ձգտում էր ընդհանրապես կայսրության հզորացման, անշուշտ այդ հզորացումը կապելով միաբնակության հետ։ Հովհանի և նրա համախոհների կայսրության ամրացման կողմնակից լինելու այս հանգամանքը այն եզրն էր, որտեղ միանում էին երկու կողմերը, և այդ էր պատճառը, որ կայսրը նման մեծ առաքելությունը վստահում է Հովհանին։ Նա ամենայն նվիրվածությամբ ու իր առաքելության լրջությունը հասկացողի գիտակցությամբ, կայսրից ստացած արտակարգ լիազորություններով ու խիստ հրամանով, 542 թ. մեկնում է մայրաքաղաքից՝ հեթանոսության դեմ պայքարելու համար։ Այստեղ արդեն համակարծիք ենք Ա. Դիակոնովի այն տեսակետին, որ այդ օրվանից Հովհան Եփեսացին դառնում է Հուստինիանոս Ա-ի գլխավոր «ինկվիզիտորը»։ Նման լայն ճակատով հեթանոսության դեմ հարձակումն առաջին անգամ էր սկսվում կայսրության մեջ։ Հովհան Եփեսացու ձեռքին եղած հրամանի համաձայն, կայսրը պարտադրում էր կայսրության մեջ ապրող հեթանոսներին հրաժարվել հեթանոսական հավատից և ընդունել քրիստոնեու-

<sup>20</sup> А. Дьяконов, Иоанн Эфеский и его церковноисторические труды, СПб., стр. 65.

թյունը, և բոլոր նրանք, ովքեր չէին ենթարկվի այդ հրամանին և կշարունակեին հելլենիզմի մոլորություն մեջ մնալ, նրանց բոլորին կախարդ սպառնում էր մահապատժով: Այդ հրամանում խոսվում էր նաև այն անձնավորությունների մասին, որոնք թեև դեռ չեն մկրտվել, բայց պարտավոր են իրենց կանանց ու երեխաների հետ եկեղեցի գնալ ու սովորել քրիստոնեական ճշմարիտ հավատը և ապա մկրտվել: Իսկ ովքեր, որ այդպես չեն անի, կզրկվեն իրենց ունեցվածքից և կենթարկվեն համապատասխան պատիժներին<sup>21</sup>:

542 թ. հունվարին Հովհան Եփեսացին նման լիազորություններով իր գործակիցների հետ գալիս է Փոքր Ասիական երկրները, շրջագայում ու իրեն համար կենտրոն է դարձնում Լիդիայի քաղաքներից՝ Տրալլը<sup>22</sup>, որը գտնվում էր հարավում, Մեանդրից ոչ հեռու Մագնեզիայի և Նիսայի միջև: Հովհանն իր ասորի և նույնիսկ հայ գործակիցների հետ, որոնցից հայտնի է, օրինակ, Սարգիսը, ծավալում է լայն գործունեություն ու մարդկանց ստիպում բռնի դավանափոխության: Չնայած այս շրջաններում քրիստոնեությունն առաջին անգամ էր քչորոգվում, բայց և այնպես մի տարում արդեն, ինչպես Հովհանն է վկայում, յոթանասուն հազար հեթանոսներ քրիստոնեություն ընդունեցին<sup>23</sup>: Մարդկանց դավանափոխելուց հետո սկսվեց հեթանոսական տաճարների կործանումն ու ավերումը և փոխարենը քրիստոնեական եկեղեցիների ու վանքերի շինարարությունը: Տրալլայից ոչ հեռու, Դարիբադյուզում հեթանոսական հայտնի մի տաճար կար, որն ուներ մոտ 1500 սպասավոր: Հովհան Եփեսացին ավերեց այն ու փոխարենը կառուցեց մի մեծ վանք, որի կառուցումը, ինչպես ինքն է վկայում, տևեց 6 տարի:

Միայն չորս շրջաններում Հովհանին հաջողվել էր կառուցել 12 վանք և 99 եկեղեցի<sup>24</sup>: Հովհանն իր այս գործունեության ընթացքում պայքարում էր ոչ միայն հեթանոսության, այլև հրեաների, մոնտանականների դեմ<sup>25</sup>: Հրեաներից գրավում էր նրանց

<sup>21</sup> Codex Justinianus I, 11, ed. Krüger, 1959, p. 64.

<sup>22</sup> Տրալլն այժմ կոչվում է Սուլթան Հիսար:

<sup>23</sup> Հովհան Եփեսացի, 3:

<sup>24</sup> Նույն տեղում:

<sup>25</sup> Մոնտանոսի և նրա հիմնած մոնտանական աղանդի մասին Ծվսեբիոս Կեսարացին հետևյալ տեղեկությունն է տալիս. «Գիւղ մի է, ասէ, ի Միսիա ի սահմանադուխա Փռիզացւոց Արդաբա անուն, անդ Մոնտանոս ոմն ի նորակերտ հաւատացելոց անտի յաւուրս Գրատոսեայ փոխանակի բղեշխին Ասիացւոց, շարաշար ցանկութեամբ դա հերիցութեան վառեալ, ետ մուտ թշնամւոյն յանձն

սինագոգները և դրանք վերածում եկեղեցիի: Մոնտանականները աղանդն, ինչպես Եվսեբիոս Կեսարացին է վկայում, դեռ շատ վաղուց, մեր թվականության II դարից կազմավորվել էր Փռյուգիայում և տարածվել շրջակա երկրները. շնայած Եվսեբիոսն իր վկայության մեջ փորձում է մեղմել այս աղանդի հաջողություններն, իրականում սակայն հասարակ ժողովրդի շրջապատում նպաստավոր հող էր գտել այն և իր շուրջ հավաքել գոյություն ունեցող կարգերից դժգոհ տարրերին: Եվ ահա այդ ժամանակվանից էլ կանգուն էր մնացել նրանց կենտրոնը Փռյուգիայի Պեպուզաքաղաքում<sup>26</sup>: Հովհան Եփեսացին տարբեր միջոցառումների դիմեց այս աղանդը ևս վերացնելու համար, որովհետև այն ոչ միայն վտանգավոր ուժ էր եկեղեցու հեղինակությունը հարվածելու գործում, այլև նրա կազմակերպած շարժումները խախտում ու թուլացնում էին կայսրության ամրությունն ու հիմքերը: Ինչպես տեսնում ենք, կայսրը հեթանոսության դեմ պայքար հայտարարելով, փաստորեն հաշվեհարդար էր տեսնում բոլոր այն ուժերի հետ, որոնք կրոնական այս կամ այն գաղափարախոսության քարոզով, իրականում կարող էին վնաս հասցնել կայսրության շահերին:

Հովհան Եփեսացին իր այս գործունեությամբ Բյուզանդական կայսրության և հատկապես կայսրի մոտ մեծ հեղինակություն ստեղծեց և դարձավ Հուստինիանոս Ա-ի ամենահավատարիմ մտերիմներից և գաղափարակիցներից մեկը, և երբ 546 թ. մայրաքաղաք էր եկել, կայսրը նրան արտակարգ շուքով ու պատիվներով ընդունեց: Հովհանի գործունեության արդյունքն, ըստ երևույթին, սպասվածից ավելին էր, և կայսրը ոգևորված եղածից, այս անգամ նման հաշվեհարդար է ուղում կազմակերպել մայրաքաղաքում ապրող այն մտավորականության, անձնավորությունների դեմ, որոնք այս կամ այն ձևով կենտրոնական իշխանության հետ չէին գործակցում կամ հակադրվում էին կայսրին: 546 թ. այս գործը ևս Հուստինիանոսը վստահում է Հովհան Եփեսացուն, որը նույն հեթանոսության դեմ պայքարի դրոշի ներքո,

իւր, և զգեցաւ հոգի շար մոլորութեան, և յանկարծակի սկսաւ ելանել ի մտաց իւրոց, և մարգարէանալ և խօսել բանս օտարոտիս արտաքոյ սովորութեան տուշութեան եկեղեցւոյ, որ ի վերուստ անտի կարգեալ առ մեզ հասանէր.» տե՛ս «Եւսեբիոսի Կեսարացւոյ Պատմութիւն եկեղեցւոյ», Թարգմ. Ա. Ծարեան, Վենետիկ, 1877, գալր 5, գլ. ԺԶ էջ 374—375:

<sup>26</sup> Պեպուզո քաղաքը մոնտանականները անվանում էին Երուսաղեմ. Տե՛ս Michel le Syrien, Chronique, IX, 33, pp. 323—324:

սկսում է իր հավատաքննիչի աշխատանքները Կոստանդնուպոլսում:

Հովհան Եփեսացին այստեղ ևս արդարացնում է կայսրի կողմից իր վրա դրած հույսերը և նա իր անդիջում գործունեությունամբ դառնում է կայսրի ամենամտերիմ գործակիցը: Հեթանոսության պատրվակի տակ, մայրաքաղաքում «կսեցին հալածել ու մաքրագործել բոլոր այն գիտնականներին, բժիշկներին, տրվեստի և գրականության ասպարեղում ճանաչված գործիչներին և վերնախավի այն գիտակից տարրերին, որոնք իմացականությամբ ու գիտակցությամբ շատ բարձր էին կանգնած ղեկավարող տգետ մարդկանցից և որոնք իրենց գործերով փաստորեն հակադրվում էին տիրող կարգերին և չէին հանդուրժում կայսերական կամայականություններն ու բռնությունները: Այս մարդկանց, ահա այդ ժամանակ, անմիջապես մեղադրում էին հեթանոսական հավատալիքներ ունենալու մեջ և ոչնչացնում:

Միքայել Ասորին իր աշխատության մեջ գրել է այս կատարվածի մասին և նկարագրել, թե ինչպես մարգկային մեծ զոհերից բացի ոչնչացվում էին նաև արվեստի, գրականության ու պատմական մեծ արժեք ներկայացնող կոթողներ<sup>27</sup>:

Միաբնակության ամենաջերմ պաշտպան Թեոդորա Թագուհին այն օղակն էր, որն իր հովանավորության տակ վերցնելով այդ կուսակցության հետևորդներին, նրանց կապել էր կայսրի ու կայսրության հետ: Նրա մահից հետո (547) այդ պարտականությունը ևս Հուստինիանոսը դնում է Հովհան Եփեսացու վրա: Հովհան Եփեսացին այդ ժամանակ արդեն մայրաքաղաքի և ընդհանրապես միաբնակների գործերի կառավարիչ էր և հասել էր փառքի գագաթնակետին: Սակայն իրերի դրությունը փոխվում է և նա այս անգամ ճաշակում է կյանքի ամենադառն ցավերն ու վշտերը: Փառքի մեջ լողացող այս գործիչը բանտերի մոլորակուղիներում զղում էր մարդկային տանջանքների սարսափելի ողբերգությունը: Նա, անկասկած, այդ վիճակում միայն կարող էր իրեն հաշիվ տալ, թե ինչպիսի բաղում գործիչներ և անմեղ մարդիկ են իր ձեռքով այդ վիճակին հասցվել: Ճակատագրական այդ փոփոխությունը տեղի է ունենում 564 թ. նոյեմբերի 14-ից հետո, երբ մահանում էր իր պաշտպան ու սիրեցյալ Հուստինիանոս Ա կայսրը: Համենայն դեպս ի հարգանս Հովհան Եփեսացուն պիտի ասել, որ աքսորի ու հալածանքների այս դաժան պայման-

<sup>27</sup> Michel le Syrien, Chronique, IX, 33, p. 324.

ներում նա չի կորցնում իր հավասարակշռությունը: Այդ ծանր վիճակում նա գրիչը ձեռքից ցած չի դնում և շարունակում է գրել իր Եկեղեցական պատմության մեզ հայտնի Գ մասը, և այսօր այդ աշխատության շնորհիվ մենք ծանոթ ենք պատմական բազում փաստերի ու քաղաքական իրադարձությունների, որոնք տեղի ունեցան Հուստինիանոս Ա-ի մահվանից հետո: Նրան հաջորդած Հուստինոս Բ սկզբնական շրջանում փորձում էր հավասարակշռությունը պահպանել և փաստորեն շարունակել այն հեղեցական քաղաքականությունը, որ կիրառել էր իր նախորդը: Հուստինիանոս Ա-ն այդ ուղղությամբ բավական մեծ քայլեր էր կատարել և նույնիսկ որոշ հաջողություններ էր ունեցել, բայց իր նպատակին չէր հասել, համենայն դեպս Հուստինիանոս Ա-ի ցանկացած եկեղեցական միությունը չստեղծվեց:

Միքայել Ասորին, որ իր Եկեղեցական պատմության համապատասխան հատվածը շարադրելիս օգտվել էր Հովհան Եփեսացու աշխատության մեզ չհասած Բ մասից, հետաքրքրական տեղեկություններ է տալիս Հուստինոս Բ-ի եկեղեցական քաղաքականության վերաբերյալ: Նա պատմում է, որ երբ նոր կայսրը գահ բարձրացավ, միաբնակները մեծ հույսեր էին կապում նրա հետ<sup>28</sup>, և նույնիսկ գաղտնի տեղեկություններ տարածում այն մասին, որ կայսրը միաբնակ է և ասում էին մանավանդ, նրա կինը՝ Սոփիան, այն աստիճան մոլեռանդ է, որ հրաժարվում է քաղկեդոնականների հետ շփում ունենալուց: Իրականում, սակայն, ինչպես Հովհան Եփեսացին է գրում, իր թագավորության սկզբում կայսրն անտարբեր էր կրոնական և դավանաբանական հարցերի նկատմամբ, որովհետև այն ժամանակ բյուզանդական պետությունը տնտեսական ծանր վիճակում էր գտնվում, և բացի այդ, արևելքից ու արևմուտքից սպառնում էին թշնամի ավարները, սլավոնները, պարսիկները<sup>29</sup>: Այդ պատճառով էլ Հուստինոս Բ-ն ամեն կերպ կրոնական հարցերում ձգտում էր հավասարակշռությունը պահպանել, մանավանդ որ նոր կայսրը շուրջ իր նախորդի քաղաքական լայն մտահորիզոնն ու հեռատեսությունը և ձգտում էր կարգավորել ամեն ինչ առանց հետագան նկատի ունենալու<sup>30</sup>: Համենայն դեպս գահ բարձրանալուց անմիջապես հետո, փորձեց նախ արևելքում ծագած դժվարությունները հարթել, և դեռևս

<sup>28</sup> Michel le Syrien, Chronique, X, pp. 331—336.

<sup>29</sup> Հ. Եփեսացի, Եկեղեցական պատմություն, Գ:

<sup>30</sup> А. Дяконов, Иоанн Эфесский, стр. 90.

միաբնականների նկատմամբ նույն Հուստինիանոս Ա-ի եկեղեցական քաղաքականությունը կիրառել: Պետք է ասել, որ 542 թ. հետո իր նախորդի, միաբնականների նկատմամբ ցուցաբերած վերաբերմունքը, խոշոր նշանակություն ունեցավ միաբնականների համար: Կայսրության մեջ իր հոգևարքն ապրող միաբնակ եկեղեցին Հուստինիանոս Ա-ի 542 թ. հետո եկեղեցական քաղաքականության մեջ մտցրած փոփոխությամբ, այնպիսի աշխուժություն ապրեց (հատկապես Հակոբ Բարադեոսի ծավալած անձնվեր գործունեության շնորհիվ), որ 560-ական թթ. արդեն միաբնակ եկեղեցին ոչ միայն ամրացրել էր իր հիմքերն, այլև իր ծաղկումն էր ապրում, հակառակ իր շարքերում ծագած երկպառակություններին ու վեճերին: Միաբնակ եկեղեցին Հուստինիանոս Ա-ի մահից հետո այնքան էր ուժեղացել, որ ինքն էր առաջարկում վերականգնել եկեղեցական միությունը: Եթե մինչ այդ քաղկեդոնականներն էին ձգտում տարբեր միջոցներով միաբնականներին որպես հեռացածների, մոլորյալների միավորել, ապա այդ իրադրությունը փոխվել էր այժմ, և այս անգամ այդ գործն իրենց ձեռքն էին վերցրել միաբնականները: Նրանք ուղում էին որոշ զիջումներով քաղկեդոնականներին իրենց հետևից տանել, մանավանդ մեծ հույս ունեին, որ Հուստինոս Բ-ն այդ հարցում իրենց թիկունք է կանգնելու: Այդ կապակցությամբ, նորից արծարծվեցին կրոնական վեճերը: Հակոբը եկել էր Կոստանդնուպոլիս և Սոփիա կայսրուհու գլխավորությամբ 566 թ. գաղտնի հանդիպում էր կազմակերպել իր և Անտիոքի՝ Պողոս պատրիարքի հետ, որին մասնակցում էր նաև Հովհան Եփեսացին: Նա իրեն այնպես էր պահում, որ կարծես կայսրության ներկայացուցիչը լիներ<sup>31</sup>: Այս հանդիպման շնորհիվ միաբնակ եկեղեցու ղեկավարների նպատակն էր իրենց միջև եղած երկպառակությունները վերացնել: Սակայն այս հանդիպումն արդյունք չտվեց, որովհետև մայրաքաղաքում ապրող միաբնականների ու բյուզանդական տարբեր գավառներում ապրողների միջև հակասությունները ավելի էին խորացել: Առաջինները պատրաստ էին զիջումների և այդ զիջումների միջոցով ցանկանում էին համաձայնության գալ քաղկեդոնականների հետ, մինչդեռ գավառներից եկածները դեմ էին ամեն մի զիջման: Այդ հասկանալի էր, որովհետև վերջինները, հեռու լինելով կենտրոնական իշխանության ազդեցությունից, ժողովրդի հետ շփվելու և կապվելու լայն հնարավորություն ունեին, և այդպիսով ավելի մոտ էին կանգնած

<sup>31</sup> Michel le Syrien, Chronique, X, I, p. 325.

ժողովրդին և կամ ավելի ճիշտ՝ ցածր խավին: Կոստանդնուպոլսում ապրող միաբնակների հիմնական մասը կապված էր վերնախավի հետ և այդ խավի դիրքերից գործելով, բնականաբար, նրանց շահերի պաշտպանությամբ էին հանդես գալիս: Հուստինոս Բ-ն ուզում էր մայրաքաղաք հավաքված միաբնակ ղեկավարներին միջոցով, կայսրության մեջ, մանավանդ հեռավոր շրջաններում, թուլացող իր քաղաքական դիրքերն ամրացնել: Այդ նպատակին հասնելու համար, կայսրը միևնույն ժամանակ 567 թ. Պարսկաստան գնացող Բյուզանդիայի դեսպան՝ Հովհան Կոմենտիոլին լիազորում է, որ ճանապարհին եկեղեցական միության հարցերով բանակցությունների մեջ մտնի Ամիդում ու նրա շրջակայքում իրեն կենտրոն դարձրած «Արևելյան միաբնակ վանականության հետ»: Դեսպանին, կայսրի կարգադրությամբ, մայրաքաղաքից ընկերանալու էր նաև Հովհան Եփեսացին<sup>32</sup>: Սակայն Հովհան Եփեսացին այդ առաքելությունից հրաժարվեց, պատճառաբանելով, որ ինքը զբաղված է հեթանոսների մկրտությամբ: Եփեսացին, շատ լավ հասկանում էր, որ նման միջոցառումներն արդյունք չեն տալիս, և ընդհակառակը կրքեր են բորբոքում, և այդ դեպքում, ինքն որպես կայսրության ձեռքին սովորական մի գործիք, իր հեղինակությունը կորցնելու էր գավառականների մոտ: Կարծում ենք, որ ամենից առաջ այդ մտավախությունն էր, որ ստիպեց Հովհան Եփեսացուն հակառակվել կայսրի կամքին:

Հարավային Օսրոյենի Կալլինիկա քաղաքից ոչ հեռու գտնվող Ուար Զաքայի վանքում, Հակոբ Բարադեոսի գլխավորությամբ ժողովի էին հրավիրվել «Արևելյան վանականության» ղեկավարները<sup>33</sup>: Անկասկած, մայրաքաղաքից գալով Հակոբը գաղտնի հրահանգ ուներ, «Արևելյան վանականության» համոզելու, որ որոշ զիջումներ անեն: Հակոբի կողմից հարցը շատ նուրբ ձևով էր դրված և նա ամեն կերպ աշխատում էր նրանց և կայսրության միջև համագործակցելու եզրեր գտնել: Սակայն ներկաները ոչ ճիշդ կերպ չէին համակերպվում այդ մտքին և ոչ մի զիջման պատրաստ չէին: Նույնիսկ վանականներից մեկը ժողովի ժամանակ վերցրեց կայսրի հրամանը, որի մեջ և՛ առաջարկություն և՛ սպառնալիք կար, պատռեց և նետեց դետին: Մթնոլորտը լարվեց և ներկաները սպառնացին Հակոբին, ասելով, որ եթե նա որևէ զիջում անի ու այդ հարցերում գործակցի կայսրի հետ, ապա նրանք ստիպված

<sup>32</sup> Michel le Syrien, Chronique, X, 1, p. 332.

<sup>33</sup> Michel le Syrien, Chronique, X, 2, p. 333.

Ալիսեն ինքնուրույն գործել և նրան էլ՝ Հակոբին, որպես իրենց եպիսկոպոսը չեն ճանաչի: Հակոբը ստիպված համաձայնվեց նրանց հետ:

Վանականների այս թևին հակադրվեցին մի կողմից Անտիոքի պատրիարք Պողոսը և մյուս կողմից՝ մայրաքաղաքում ապրող Հովհան Եփեսացին, որոնք գտնում էին, որ հնարավոր է որոշ զիջումներով գործակցել կայսրության հետ:

Միաբնակության շարքերում երկպառակությունը գնալով ավելի սուր բնույթ էր ստանում և թուլացնում նորից հիմքերը: Այս պայքարի արդյունքն այն եղավ, որ Հակոբ Բարադեոսի կողմնակիցներն ու հետևորդները կոչվեցին «Հակոբիկյաններ» իսկ մյուս թևի կողմնակիցները՝ «Պողոսյաններ»:

Միաբնակների ներսում սրվող այս պայքարը քայքայում էր նրանց: Կայսրն ու նրա համախոհները գտան, որ ամենահարմար առիթն էր այժմ բաժան-բաժան դարձած միաբնակության շարքերը հարվածել, և որոշեցին ձեռք առնել բոլոր միջոցները՝ բռնի ուժը, բանտը, աքսորը, սարսափը, վախը, կաշառքը, որպեսզի վերացնեն միաբնակ խմբակցությունները և վերականգնեն կայսրության մեջ կայսրի ազդեցության տակ գործող միասնական եկեղեցին<sup>34</sup>: Հովհան Եփեսացին, որ դրել է այս շրջանի պատմությունը, ճիշտ է բնորոշում Հուստինոս Բ-ի եկեղեցական քաղաքականության մեջ տեղի ունեցած հանկարծակի այս փոփոխությունը, և այն վերագրում իրենց շարքերում առաջացած երկպառակություններին: Այս ճիշտ եզրակացությունից հետո, նա գտնում է, որ կայսրին այդ քայլին մղողը այդ ժամանակ Կոստանդնուպոլսո պատրիարքական աթոռին բաղմամբ՝ Հովհան Սքոլաստիկոսն էր, և սա էլ, ասում է նա, կայսրին թունավորեց միաբնակների դեմ<sup>35</sup>: Կարող էր անշուշտ այդ մասին հուշել և իր ծառայությունը առաջարկել կայսրին, մանավանդ նա խորասուս առնում էր միսիոնարներին: Նա իրեն վտանգավոր թշնամի էր համարում Հովհան Եփեսացուն և ամեն կերպ աշխատում ոչնչացնել նրան: Ինչպես սացինք, կայսրը միաբնակների դեմ դիմեց վճռական միջոցների, որովհետև հավատացած էր, որ դյուրին կլինի ոչնչացնել ներքին երկպառակություններից ուժասուլառ եղած միաբնակ կազմակերպություններին: Այն ժամանակ երկրի ներսում ուժեղացել էր հունական կուսակցությունը, և այդ ուժը դեպի արևելյան ազդեցությունը ունեցած

<sup>34</sup> Հ. Եփեսացի, Եկեղեցական պատմություն, I, 5:

<sup>35</sup> Նույն տեղում, I, 2:

Թշնամական վերաբարմունքով կարող էր ամուր հենարան դառնալ նման հարվածի համար: Միաբնակության դեմ ստեղծված այս գոյավիճակը նպաստեց, որ Հուստինոս կայսրն անմիջապես գործի անցնի:

571 թ. մարտի 22-ին Կոստանդնուպոլսո պատրիարք Հովհան Նքուլաստիկոսը կայսրից հրաման ստացավ և այդ հրամանի համաձայն, նա կարգադրեց փակել մայրաքաղաքում գտնվող միաբնակ հաստատություններն ու եկեղեցիները<sup>36</sup>: Դրանից հետո սկսեցին ձերբակալել եկեղեցականներին ու բանտարկել նրանց: Այս միջոցառումներից հետո պատրիարքն անձամբ գնում էր բոլոր միաբնակ եկեղեցիներն ու հաստատությունները, հեռացնում հակառակորդներին ու նրանց փոխարեն նշանակում իր կողմնակիցներին: Մինչ այդ, սակայն, Հովհան Եփեսացուն չէին անհանգրստացրել, բայց հետապնդում էին այն բոլոր անձնավորություններին, որոնք պատրիարքի հրամանին չէին ենթարկվում: Այս բոլոր գործողությունները համակցված էին կատարում, և ուզում էին հնարավորին չափով կարճ ժամանակամիջոցում հարվածել միաբնակների հիմնական օղակներին՝ միաբնակության հարցը վերացնելու նպատակով: Ծիշտ է, այս հարվածներին չդիմանալով շատերը տեղի տվեցին ու զիջեցին իրենց դիրքերը, սակայն ինչպես կայսրն ու պատրիարքը կարծում էին, չկարողացան ոչնչացնել միաբնակ կազմակերպությունները, չկարողացան ընկճել Անտիոքի Պողոս պատրիարքին: Թեև ոմանք փախան խուսափելու համար հարվածից, բայց շատ շատերը ամուր կանգնեցին իրենց դիրքերի վրա: Կոստանդնուպոլսո պատրիարքը փորձեց կրկնակի ձեռնադրություններով վերջնականապես բարոյական ծանր հարված հասցնել, սակայն կայսրը վախենալով զանգվածային ուժեղ շարժումներից, հակառակվեց պատրիարքի այդ քայլին ու հրամանով արգելեց կրկնակի ձեռնադրությունները<sup>37</sup>, այսինքն միաբնակների կողմից ձեռնադրվածին մի անդամ ևս քաղկեդոնական եպիսկոպոսի կողմից ձեռնադրելու փորձից: Այս և նման այլ միջոցառումները արդյունք չտվեցին, և կայսրը չկարողացավ կայսրության մեջ եկեղեցու միասնությունը հաստատել, այլ ընդհակառակը, արևելյան ժողովուրդների մոտ բորբոքվեցին կրքերը և հակաբյուզանդական տրամադրություններն ավելի սուր բնույթ ստացան և կարելի է ասել, որ եթե կայսրը այսպիսի հալածանք-

<sup>36</sup> Հովնան Եփեսացի, Եկեղեցական պատմություն, Գ մաս, I, 5:

<sup>37</sup> Նույն տեղում, 16—18:

ներ շսկսեր, արևելյան այս փոքր ժողովուրդների դեմ, ապա կայսրության արևելյան սահմանները չէին թուլանա և նրանք չէին կորցնի այդ ժամանակ իրենց արևելյան նահանգները: Կայսրի այս սխալ քաղաքականության պատճառով վիրավորեցին ժողովուրդների ազգային արժանապատվությունը, թշնամանք սերմանեցին նրանց միջև և այդ բանը զգացվեց հատկապես VII դարի առաջին կեսին, արաբական արշավանքների ժամանակ: Տարօրինակն այն է, որ մի ուխալին հայտնի է մյուսը և կայսրն ու նրանց գործակիցները չեն կարողացել օգտվել առիթից՝ ճիշտ ուղու վրա կանգնելու համար:

Ձերբակալվեց ի վերջո միաբնականների վերջին խոշոր գործիչներից՝ Հովհան Եփեսացին: Նրան նետեցին պատրիարքարանի բանտի խցերից մեկը: Ճակատագրի խաղի բերմամբ մեծ «ինկվիզիտորը» ինքն էր այս անգամ ճաշակում այն դառնություններն ու վշտերը, որոնք տարիներ առաջ ինքը հրամցնում էր նրանց, ում ճակատին կպցրել էր «հեթանոս» պիտակը: Հովհանին այս բանտի խցիկում ենթարկում են շատ խիստ պատիժների ու շարշարանքների, բայց նա համբերությամբ ու համառությամբ տանում է այդ ամենը<sup>38</sup>:

Ի վերջո տասներկու ամիս և 9 օր պատրիարքարանի բանտում մնալուց հետո, նրան տեղափոխում են ծովի վրա մի կղզի և թողնում նրան սալիս մարդկանց հետ շփվել: 578 թ. Տիբերիոսը կայսր դարձավ և վերջինիս կարդադրությամբ Հովհանին նորից հսկողության տակ բերում են մայրաքաղաք: Թեև Տիբերիոսը Թրակիացի էր և արևելքցիների նկատմամբ հովար թե համակրանք ունենար, սակայն իր անձի ու սլետության շահերը նկատի առնելով, տարբեր խավերի մեջ իրեն հռոմեո հենարան ստեղծելու նպատակով, ղիջումների ու սիրաշահելու գիծ որդեգրեց ու այդ քայլերից մեկն էլ Հովհանին մայրաքաղաք բերելն էր: Այն ժամանակ արդեն Կոստանդնուպոլսո պատրիարք Հովհան Սքոլաստիկոսը մահացել էր և նրան հաջորդել էր մեղմ բնավորություն ունեցող Եվտիքիոսը: 578 թ. միաբնականների շրջանակներում մեծ հեղինակություն վայելող Հակոբ Բարադեոսն էլ Եգիպտոս գնալիս, որպեսզի ծանոթանար նորընտիր ասորի Դամիանոս պատրիարքի հետ, ճանապարհին հիվանդանում ու վախճանվում է Կասիանոս վանքում<sup>39</sup>: Միաբնակ եկեղեցու մյուս խոշոր գործիչ՝ Անտիոքի

<sup>38</sup> Հ. Եփեսացի, Գ, մաս 4, 40:

<sup>39</sup> Նույն տեղում, 4, 33:

պատրիարք Պողոսը, թեև 571 թ. հեռացվել էր իր աթոռից, սակայն 575 թ. Բյուզանդիային ենթակա Ասորիքի արարների թագավոր Մունգար Բար խարեաի (Մունգիր իրն Հարիս) միջնորդությամբ նրան նորից վերականգնեցին իր պաշտոնին, որովհետև Պողոսը արարների մեջ բազում հետևորդներ ուներ։ Հակառակ պետական հալածանքներին Բյուզանդական կայսրության մեջ ապրող միաբնակների շարքերում երկպառակությունները շարունակվում էին<sup>40</sup>։ Միարեակների միջև այս ներքին բաժանվածությունը վերացնելու ու կոստանդնուպոլսում իր հեղինակությունն ու ազդեցությունը բարձրացնելու նպատակով, արարների թագավոր Մունգարը Բյուզանդիայի մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսում 580 թ. միաբնակ այս խմբերի ղեկավար գործիչներին (անկասկած կայսրի թեղադրանքով) հրավիրեց ժողովի։ Այս ժողովին հրավիրված էր նաև Հովհան Եփեսացին, որ այն ժամանակ միացել էր Պողոսյանների խմբին։ Թեև Թեոդոսի կանոնների հիման վրա իրեն թե համաձայնության եկան, սակայն 581 թ. իրերի գրությունը փոխվեց և Բյուզանդական կայսրության մեջ նորից վերականգնեցին հալածանքները միարեակների դեմ։ Հովհան Եփեսացին նորից ձերբակալվեց և ամիսներ ու տարիներ շարունակ տանջվեց բանտի խցիկներում։ Բայց նա այդ օրերին էլ գրեցր ցած չգրեց և շարադրեց իր Եկեղեցական պատմության Գ մասը, որը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում հայերի մասին։ Իր այս աշխատության մեջ հիշատակված վերջին թվականը հունիսի 896 թ., այսինքն՝ 585, Իրանից հետո նա երկար չի ապրում և 586 թ. քանտում կնքում է իր մահկանացուն։

## 2. «ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ»

VI դարի ասորական գրականության խոշորագույն գեմքերից է Հովհան Եփեսացին։ Նա այնքան էր խորացել հունական մշակույթի ու լեզվի իմացության մեջ, որ մայրենի լեզվով գրած երկերում զգացվում է այդ ազդեցությունը։ Նրա ասորերեն

<sup>40</sup> Բյուզանդական կայսրության մեջ ապրող միարեակներն այդ ժամանակ հիմնականում երեք խմբի էին բաժանված։ Անտիոքի պատրիարք՝ Պողոսի հետևորդները, որոնք «Պողոսյաններ» էին կոչվում նրա անունով, իրենց կենտրոն ունեին Ամիդից ոչ հեռու, Թեյթ-Արտ գյուղի Բաասի վանքը։ Սրանք չափավոր էին, այսինքն ուզում էին հաշտության եղբ պանել քաղկեդոնականների հետ։ Նրանք խումբը՝ Հակոբիկյաններն էին, երբորդ խումբը՝ Ալեքսանդրյանները, այսինքն՝ Եղիպատոսի եկեղեցու միարեակ հավատացյալները։

բառապաշարի մեջ մեծ տեղ են զբաղում հունական բառերն ու զարգվածքները: Այս հանգամանքը ոչնչով չի արժեքազրկում մեզ հասած նրա աշխատությունների նշանակությունը, որովհետև նա իր գրելաձևի ու մտածելակերպի մեջ ինքնուրույն է: Դժբախտաբար նրա երկերից բնիկ են հասել մեզ և նրանց մի մասը պակասավոր է: Մեզ հասած նրա աշխատություններից կարելի է հիշատակել «Հալածանքի պատմությունը»<sup>41</sup>, 542 թ. «Ժաննաթաթի մասին» մի գրվածք<sup>42</sup>, ապա «Ջատագովությունն» ու նրա «նամակները»<sup>43</sup>:

Կարևոր արժեք է ներկայացնում նրա «Վարք արևելյան երանելի սրբոց» աշխատությունը, որը նա սկսել է շարագրել 566 թ. և ավարտել 568 թ.: Այս գրքում հեղինակը գրել է 58 միարևակ եկեղեցական այնպիսի խոշոր գործիչների կամ անձնավորությունների մասին, որոնցից շատերին անձամբ ճանաչել կամ գործակցել է: Այս գիրքն արժեքավոր է նաև իր ինքնակենսագրական տեղեկություններով, որոնց միջոցով պարզվում են Հովհան Եփեսացու կյանքի մասի կողմերը:

Նվիրագրյալի ասորագետ Հանզր Կոստին անգամ հրատարակել է «Վարք Արևելյան երանելի սրբոցի» ասորերեն բնագիրը<sup>44</sup>: Ինչպես պարզվում է, այս ձեռագիրը բնագրից ավելի է եղել 688 թ. այսինքն հեղինակի գրելուց մոտավորապես մեկ դար հետո: Ըիշտ է այլ ձեռագրերում մեզ հասել են տարրեր, ավելի ուշ բնագրից ավելիություններ, բայց այս հրատարակվածն ամենահինն է: Այս աշխատությունը կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում միարևակ այնպիսի հայ գործիչների մասին, որոնք մեծ մասամբ գործել են Հայաստանից դուրս, հիմնականում Բյուզանդական կայսրությունում, և այդ պատճառով էլ վրիպել են մատենագիրների ուղղորդությունից: Այսպիսի գործիչներից էր օրինակ, հայ Արչակունիների հեռուորդներից՝ Թովմա անունով

<sup>41</sup> Հ. Եփեսացի, Գ մաս, 2, 3:

<sup>42</sup> Michel le Syrien, Chronique, IX, 28, p. 395.

<sup>43</sup> Հ. Եփեսացի, Գ մաս, 2, 6:

<sup>44</sup> J. Land, Anec. Syr., t. II, pp. 1—288. *այն լատիներեն և թարգմանել* Van Dauwen, et J. Land, Commentarii de beatis orientallibus et historiae eccles. fragmenta, „Verhandelingen“ de l'Academie d'Amsterdam, 1889. *անգլերեն թարգմանությունը*՝ E. W. Brooks, John of Ephesus, Lives of the Eastern Saints, Paris, 1923. *Բրուկսը իր առաջարկումով մանրամասն ավել է ոչ միայն այս ձեռագրի, այլև բովանդակության ուսումնասիրությունը*:

հայր, որը VI դարի առաջին կեսին Միջագետքում իր շուրջն է համախմբել միաբնակ գործիչներին ու հավատացյալներին, եռանդուն գործունեություն ծավալել, ղեկավարելով վերոհիշյալների պայքարը Բյուզանդական կայսրության դեմ: Թովմա՛ն, ինչպես գրում է Հովհան Եփեսացին, շնայած չարչարանքներին, հալածանքներին և արսորներին, աննկուն զինվորի նման մինչև կյանքի վերջը հավատարիմ է մնացել իր քարոզած սկզբունքներին: Հովհան Եփեսացու վկայությամբ Թովման մեծ հեղինակություն է ունեցել Միջագետքում, ուստի վարքի հեղինակը խորին ակնածանքի ու հիացմունքի էջեր է նվիրել իրեն քաջածանոթ հայ գործչին: Դժբախտաբար ներբողական շնչով լցված Հովհան Եփեսացին փոխանակ պատմական փաստերը արձանագրելու, ընկնում է հրաշապատում զրույցների աշխարհը և այդ պատճառով էլ պատմաբանի համար դժվար է տվյալ անձնավորության մասին որևէ խոսք ասել: Չնայած այդ դժվարության, Թովմայի վարքը հնարավորություն է տալիս վերականգնել մեզ անծանոթ, VI դարի հայ քաղաքական եկեղեցական մեծ գործչի կերպարը: Եվ եթե չլիներ Հովհան Եփեսացու աշխատության մեջ Թովմային նվիրված այս 21-րդ գլուխը, ապա Թովման մոռացության կմատնվեր:

Հունական լեզվին ու գրականությանը քաջածանոթ Հովհան Եփեսացին կարողացել է հունական մտքի ճշգրիտ ու գիտական մտածողության ձևերը միաձուլել ասորական գրականությանը լուրահատուկ արևելյան երևակայության գունագեղ պատկերների հարուստ աշխարհին և ստեղծել իր ուրույն ոճը, որը ճիշտ է, մեծ չափով կրում է հունական ազդեցությունը, բայց միևնույն ժամանակ գեղեցիկ է և բանաստեղծական, և ալդ է պատճառը, որ մենք այսօր հաճույքով ենք կարդում այդ էջերը:

Նույնը կարելի է ասել Հովհան Եփեսացու Եկեղեցական պատմության լեզվին ու ոճին: Այս աշխատության միայն երրորդ մասն է հասել մեզ, իսկ առաջին երկու մասերը պակասում են: Հետաքրքրական է այն, որ հեղինակը վկայում է, թե իր Եկեղեցական պատմությունը սկսել է Հուլիոս Կեսարից<sup>45</sup>, մինչդեռ XIII դարի պատմիչ Միքայել Ասորին վկայում է, որ Հովհան Եփեսացին այդ աշխատությունը սկսում է Կոստանդիանոսից<sup>46</sup>: Այս հարցի վրա կանգ է առել եվրոպացի ասորագետներից Ֆ. Նոն, որն իր մանրակրկիտ ուսումնասիրություններից հետո եկել է այն

<sup>45</sup> J. E., ed. Cureton, Book 1, chpt. 3.

<sup>46</sup> Michel le Syrien, Chronique, p. 121 a.

Եղրակացութեան, որ թեև Հովհան Եփեսացին իր Եկեղեցական պատմութիւնը սկսել է Հուլիոս Կեսարի ժամանակաշրջանից, բայց այդ շրջանի համար նա բացարձակապէս օգտվել է Եվսեբիոս Կեսարացու Եկեղեցական պատմութիւնից: Նրա երկի այս հատվածը ժողովրդականութիւն չի ունեցել և ժամանակի ընթացքում աշխատութիւնից դուրս է մնացել<sup>47</sup>: Ֆ. Նոն իր մի այլ աշխատութեան մեջ անդրադառնալով Հովհան Եփեսացու Եկեղեցական պատմութեան մեզ չհասած երկու բաժինների հարցին, այն միտքն է հայտնում, որ Հովհան Եփեսացու Եկեղեցական պատմութեան այն բաժինը, որը հասնում էր մինչև 571 թ., Դիոնիսիոս Տելլ Մահրացու և Լիբայել Ասորու պատմական երկերի հիմնական աղբյուրներից մէկն է եղել<sup>48</sup>: Իր մի այլ աշխատութեան մեջ Եղրակացնում է, որ VIII դարի հեղինակ Տելլ Մահրացին<sup>49</sup> իր գրքի Գ մասը շարադրելիս ամբողջութեամբ արտագրել է Հովհան Եփեսացու Եկեղեցական պատմութեան Բ մասը<sup>50</sup>: Սակայն Ռ. Դյուվալը համամիտ չէ Նոյի այս տեսակետին և գտնում է, որ Տելլ Մահրացին ոչ թէ ամբողջութեամբ է արտագրել, այլ մասամբ է վերցրել<sup>51</sup>:

Միբայել Ասորին իր 6-րդ գրքի 8-րդ գլխում գրում է, որ մինչև Եփեսոսի ժողովը, այսինքն մինչև 431 թ., պատմութիւնը գրել են Սոկրատը, Թեոդորիտը, իսկ Հովհան Եփեսացին (Բ մասը) և Զաքարիա Հոստորն իրենց Պատմութիւնները սկսել են Եփեսոսի ժողովից<sup>52</sup>: Դիոնիսիոսը ևս վկայում է այն մասին, որ նա իր գիրքը գրելիս Հովհան Եփեսացուց օգտվել է Թեոդոսիոս Փոքրից մինչև Հուստինոս Բ, այսինքն մինչև այն մասը, որտեղ վերջանում էր Հովհան Եփեսացու Բ բաժինը:

Իսկ ինչ վերաբերում է Հովհան Եփեսացու Եկեղեցական պատմութեան Գ մասին, այն թեև մի քիչ սլակասավոր, բայց հասել է մեզ բրիտանական թանգարանի Add. 14640, VII դարի ձեռագրի

<sup>47</sup> F. Nau, Notice sur un ms. de Michel le Syrien, „Jour. Asiatique“, nov-dec., 1896, p. 526.

<sup>48</sup> F. Nau, Etude sur les parties inédites de la chronique eccl., „Rev. de l'Orient chrétien“, t. II, 1897, p. 53.

<sup>49</sup> *Առաջին անգամ հրատարակել է J. Assemani*, Catalogue codicum orientalium, Bib. Apost. Vaticane, t. III, p. 329.

<sup>50</sup> F. Nau, Analyse de la seconde partie inédite de l'histoire eccl. de Jean d'Asie, „Rev. de l'Orient“, t. II, 1897, pp. 455—493.

<sup>51</sup> R. Duval, La littérature syriaque, p. 182.

<sup>52</sup> Michel le Syrien, Chronique, p. 1806.

և մի այլ՝ Add. 14647 ձեռագրի միջոցով, որ ինչպես Դյուվալն է ենթադրում, նույն գրչի արտագրություն է<sup>53</sup>:

Այս երկրորդ ձեռագրում Բ բաժնից հատվածներ էլ կան: Այս ձեռագիրը հետագայում տարվել է Եգիպտոս և 1343 թ. գտնվել է Նիտրիայի գրագարանի հավաքածուի մեջ: Բնագիրն առաջին անգամ հրատարակել է անգլիացի ասորագետ Կյուրրտոնը, հետագայում այն թարգմանվել է անգլերենի, իսկ 1862 թ.՝ նաև գերմաներենի: Վերջին տարիներին Ն. Պիգուլևսկայան հրատարակել է նույն բնագրի շատ համառոտ ռուսերեն թարգմանությունը<sup>54</sup>:

Ինչպես ասացինք, երկու ձեռագրերի միջոցով մեղ հասած Հովհան Եփեսացու Եկեղեցական պատմության Գ մասը լրիվ չէ<sup>55</sup>, որոշ հատվածներ հնարավոր է վերականգնել Միքայել Ասորու աշխատության միջոցով<sup>56</sup>: Գ մասն ընդգրկում է 571—585 թթ. Բյուզանդական կայսրության մեջ և հարևան երկրներում տեղի ունեցած պատմական ու եկեղեցական իրադարձությունները: Գ մասի առաջին երեք գրքերում հեղինակը պատմում է այն պայքարի մասին, որ միաբնակները ծավալել են քաղկեդոնականների դեմ: 4—5-րդ գրքերում Հովհանը տալիս է VI դարում միաբնակ եկեղեցու գործունեության պատմությունը, նկարագրում եկեղեցու ներսում եղած ներքին հակասություններն ու երկպառակությունները, և այդ պատճառով առաջացած միաբնակ խմբակցություններն, որոնք պայքարում էին իրար դեմ: 6-րդ գրքում շարադրված է այդ ժամանակ տեղի ունեցած պատերազմական գործողությունների պատմությունը:

<sup>53</sup> R. Duval. La littérature syriaque, p. 182.

<sup>54</sup> W. Cureton, The third part of ecclesiastical history of John bishop of Ephesus, Oxford, 1853: J. Payne-Smith, The third part of the eccles. history of John bishop of Ephesus, Oxford, 1860: J. Schönfelder, Die Kirchengeschichte des Johannes von Ephesus Aus dem syr. überset, Abhandl, über die Trithheiten, München, 1852. Н. Пигулевская, Сир. источники.

<sup>55</sup> Օրինակ Բրիտանական թանգարանի add. 14640 ձեռագրում եղած Հովհան Եփեսացու Եկեղեցական պատմության Գ մասի քսան տետրերից կորել են 10-րդ և 20-րդը, իսկ 1-ից մինչև 12-ը լրիվ չէ (Wright, Cat. of the Syriac mss. British Museum, III, 1061—1062, pp. 171—172). այսպես, Գ մասի 6 գրքերի (283 գլուխներից) չունենք I, II, III, V-ի վերջին մասը, ապա նաև VI—VII և IX: Առաջին գրքի սկիզբը XLIII-ի վերջին մասը՝ XLIV—LVI գլուխները: Երրորդ գրքի I—IV գլուխները, V-ի սկիզբը, XXII-ի վերջին մասը. վեցերորդ գրքի XXXVIII—LIX գլուխները: См. А. Дьяконов, Иоанн Эфесский, стр. 302.

<sup>56</sup> А. Дьяконов, Иоанн Эфесский стр. 311.

Եկեղեցական պատմության Գ մասն, ինչպես Հովհան Եփե-  
սացին է վկայում, գրել է ծանր պայմաններում, փաստորեն այս  
մասը շարադրել է բանտերի խցերում ու աքսորավայրերում,  
տառապանքի ու շարշարանքների, ֆիզիկական, բարոյական ու  
հոգեկան ճնշող մթնոլորտում: Այգ է պատճառը, որ Գ մասը շունի  
նախորդ բաժինների տրամաբանական կուռ կառուցվածքն ու  
պատմական իրադարձությունների նկարագրության մեջ պահպան-  
ված հաջորդականությունը: Ընդհակառակը, այստեղ հանդիպում  
ենք բազում կրկնությունների, անճշտությունների, որովհետև  
ինչպես ինքն է պատմում, նա այդ ամբողջը շարադրել է գաղտնի  
պայմաններում և իր ձեռքի տակ շունենալով նախորդը, կրկնել է  
տվյալ դեպքի նկարագրությունը: Մանավանդ պետք է հիշել, որ  
այդ էջերը գրվել են խոր ծերության տարիներին: Գ մասի 50-րդ  
գլխում նա մանրամասն նկարագրում է ստեղծված ծանր պայման-  
ները, թե ինչպես մեկ երկու էջ գրելուց հետո, հանձնել է իրեն  
համակիր մարդկանց, որպեսզի թշնամու ձեռքն անցնելով  
չոչնչացվեն: Այս թերությունները, սակայն, ոչնչով չեն արժեքա-  
զրկում Հովհան Եփեսացու Եկեղեցական պատմությունը և այն  
ասորական պատմագրության մեջ իր ուրույն տեղն ունի: Հովհան  
Եփեսացին իր կյանքի հիմնական մասը ճանապարհորդությունների  
մեջ անցկացնելով, բազում ժողովուրդների ու անհատների հետ  
շփվելով, մայրաքաղաքի բարձր խավի ու կայսրի, հատկապես  
Հուստինիանոսի անձնական մտերմությունը վայելելով, կարողա-  
ցել է պատմական այնպիսի փաստեր ու տեղեկություններ հավա-  
քել, որոնք պատմական եզակի արժեք են ներկայացնում, և եթե  
չլինեք նրա այս աշխատությունը շատ բան պատմությանը անծա-  
նոթ կմնար:

Պատմական այս երկը կապ ունենալով բյուզանդական  
պալատի ու եկեղեցական բարձրաստիճան գործիչների հետ,  
հազվագյուտ տեղեկություններ է տալիս 571 թ. հայերի՝ պարսիկ-  
ների դեմ բարձրացրած ապստամբության մասին: Նա իր  
պալատական կապերի շնորհիվ ծանոթանում է այդ ապստամբու-  
թյան առթիվ Բյուզանդիայից օգնություն հայցելու նպատակով  
Կոստանդնուպոլիս ժամանած հայկական պատվիրակության հետ,  
որը գլխավորում է հայոց կաթողիկոսը: Նա գրի է առել այս  
պատվիրակության անդամների և հայոց կաթողիկոսի պատմա-  
նորդը էր հաղորդել հայկական այդ ապստամբության մասին,  
բայց իր համոզմունքներով բյուզանդական արտաքին քաղաքա-

յանության կողմնակից լինելով, լռության է մատնել շուտինիանոսի՝ Բյուզանդական Հայաստանում կիրառած նոր քաղաքականությունն ու հայ նախարարական տների դեմ կազմակերպած ճնշումները: Հովհանն իր այս էջերում աշխատել է գովաբանել ու ցույց տալ, թե ինչպես կայսրն ու իրեն շրջապատող վերնախավը շատ բարյացակամ են եղել հայերի և մասնավորապես մայրաքաղաք ժամանած հայկական պատվիրակության նկատմամբ:

Բանն այն է, որ կայսրի, ինչպես նաև նրա շրջապատի հայերի նկատմամբ ցուցաբերած բարյացակամությունը արդյունք էր ոչ թե մարդասիրական, քրիստոնեական համոզմունքների, այլ այն հանգամանքի, որ Բյուզանդական կայսրության շահերն այդպես էին պահանջում, որովհետև հայկական հողերի Բյուզանդիային միացումը ոչ միայն կընդարձակեր նրա սահմաններն, այլև կստեղծեր մի ամուր պատվար Պարսկաստանի դեմ, մի պատվար, որ ամրացված կլիներ հակապարսկական տրամադրություններով զինված հայ ժողովրդի կողմից: Եվ եթե հայերը Բյուզանդիային դիմել էին Պարսկաստանի դեմ 571 թ. իրենց ծավալած ազատագրական պայքարի ժամանակ, պատճառն այն էր, որ նրանք գտնում էին, թե երկու շարյաց փոքրսպույնը Բյուզանդիայի հետ լինելն էր: Հայ եկեղեցական գործիչներն էլ, մանավանդ քաջալերում էին Բյուզանդիայի հետ մերձեցումը, որովհետև պարսիկներն ամեն կերպ օգնում էին նեստորականներին նրանց տիրապետության մեջ ապրող քրիստոնյա տարրերին իրենց գերիշխանությանը ենթարկելու համար: Նեստորականները բոլոր տեսակի արգելքներ ու դժվարություններ էին հարուցում, հատկապես միաբնակների՝ հայկական եկեղեցու գործունեության դեմ: Նրանց կազմակերպած այս հալածանքներից միաբնակ ասորի եկեղեցին այնքան էր թուլացել պարսկական տիրապետության մեջ, որ ոչնչացման սպառնալիքի տակ էր գտնվում, և ինչպես Գիրք Թղթոցից իմանում ենք, օգնության ձեռք էին երկարել հայ եկեղեցուն: Դժբախտաբար Հովհանն Եփեսացին այս բոլորի մասին լռում է և այդ լռությունն արդարացնում է այն հանգամանքով, որ ինքը որոշել է իր այս գրքում շարադրել այն ամենը, որին ինքն ականատես է եղել:

### 3. ՀՈՎՀԱՆ ԵՓԵՍԱՅՈՒ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Մինչև աղբյուրների հարցի մասին գրելը ուզում ենք կանգ առնել Զաքարիա Հոստոթի անունով մեզ հասած աշխատության և

Հովհան Եփեսացու երկի միջև փոխադարձ կապ ունենալու շուրջ եղած գիտական կարծիքների վրա: Գիտականներն այս հարցում բաժանվում են երկու խմբի: Առաջին խումբը գտնում է, որ այս երկու հեղինակներն իրենց գրքերը շարադրել են իրարից անկախ և նրանցից ոչ մեկը չի օգտվել մյուսից, բայց նրանք ունեցել են ընդհանուր մի այլ աղբյուր<sup>57</sup>: Այդ աղբյուրն, ինչպես ենթադրում են նրանք, Ամիգ քաղաքի ղեկանատան փաստաթղթերն են: Երկրորդ խմբի գիտականները՝ Բրուկսն ու Ա. Դիակոնովը գտնում են, որ դրանք իրարից կախման մեջ են եղել և Հովհանն իր ձեռքի տակ ունեցել է Զաքարիա Հռետորի անունով մեզ հասած աշխատությունը<sup>58</sup>: Նույն կարծիքին է նաև Ն. Պիգուլևսկայան, որ Հովհան Եփեսացին պետք է օգտված լինի Զաքարիայից: Թեև պրոմ է նա, նրանք ժամանակակիցներ են բայց յուրաքանչյուրը հիմնականում իր գործը շարադրել է անձնական հուշերի հիման վրա: Հովհան Եփեսացին, անկասկած, օգտվել է Զաքարիա Հռետորի անունով մեզ հասած գործից, և իր այս կարծիքը պաշտպանելու համար բերում է այն փաստը, որ Հովհանն արաբ քրիստոնյաների մասին գրելիս իր տեղեկությունները պետք է քաղած լինի Զաքարիայի ասորերեն բնագրից<sup>59</sup>:

Հովհան Եփեսացին իր Եկեղեցական պատմության Գ մասը շարադրել է անձնական հիշողությունների ու բանավոր խոսքի վրա և, ինչպես երևում է նրա տողերից, մեծ բծախնդրություն է ցուցաբերել: Հայկական պատմիչականության Կոստանդնուպոլիս ժամանելիս և նրանց պատմածները գրի առնելիս, նա հետևյալ կերպ է արտահայտվում. «Չնայած մենք խոստացել էինք գրել միայն այն մասին, ինչին որ ականատես ենք եղել, և այն բազում

<sup>57</sup> Ahrens-Krüger, Die Sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor, Leipzig, 1899, pp. XL—XLIV: Haase, Untersuchungen zur Chronik des Pseudo-Dionysios von Tellmahre, „Oriens Christianus“, B. 6, H. 1, 1916, p. 83.

<sup>58</sup> E. W. Brooks, Historia ecclesiastica Zachariae Rhetori vulgo adscripta, I—II, cap. 1, corpus scriptorum orientallium, Parisiis, 1926, pp. 2, 6, 103, 104: А. Дьяконов, Иоанн Эфесский, стр. 245—246.

<sup>59</sup> Н. Пигулевская, Сир. источники, стр. 24. Մենք կանգ չենք առնում այստեղ Եկեղեցական պատմության Ա և Բ մասերի աղբյուրների վրա: Վերջին անգամ այդ հարցի շուրջ Հաասը, Դիակոնովը, Պիգուլևսկայան իրենց աշխատություններում ուշադրություն են դարձրել և ցույց տվել, որ Հովհանն իր գրքի Ա և Բ մասերը շարադրելիս, օգտվել է Հովհան Անտիոքացու և Յոզվա Սյունակեցու սլաոմական երկերից. այդ հարցի շուրջ տե՛ս Haase, Untersuchungen, p. 255: А. Дьяконов, Иоанн Эфесский, стр. 247: Н. Пигулевская, Сир. источники, стр. 24.

փորձությունների մասին, որոնց մոտ էինք կանգնած, այժմ մտածում ենք, որ արդյոք ճիշտ կլինե՞ր գրել այն հիշողությունների մասին, որոնց ականատես չենք եղել, անձամբ չենք իմացել և ոչ էլ դրանց արժանապատվությունն անձամբ կարող ենք հաստատել: Խե՛ն մենք հեռու ենք այն երկրներից, որտեղ տեղի են ունեցել այդ բաները, բայց որովհետև այդ ամենն իմացել ենք ոչ թե հասարակ կամ ցածր խավի մարդկանցից, այլ Պարսկական Հայաստանի Դվինում (բաղմած) գլխավոր կաթողիկոսից և նրան ընկերակցող եպիսկոպոսներից (դրա համար դրեցինք): Նրանք այդ իրադարձությունների մասին մեղ պատմեցին հուռմների թագավորական քաղաքում (Կոստանդնուպոլսում)՝ բաղմոթյան ներկայությամբ: Փախչելով պարսկական իշխանությունից, նրանք ասլաստան էին գտել քրիստոնեական պետականության մեջ և մեծ հարգանքով ընդունվել նորին հաղթական մեծության (կայսրի) կողմից. նրանք շատերի ներկայությամբ, խլճմտորեն ու երդումով հետևյալը պատմեցին»<sup>60</sup>:

Այս տողերը հստակ պատկերացում են տալիս այն մասին, թե մեր հեղինակն ինչպիսի խստապահանջություն է ցուցաբերել իր աղբյուրների նկատմամբ, և բնական է, որ նման պատմիչի տվյալները բացառիկ արժեք են ներկայացնում: Հովհանն այս հատվածը շարադրելիս դուրս է գալիս անձնական հուշերի աշխարհից և գրում է բանավոր խոսքի կամ իր ժամանակակիցների հաղորդածների հիման վրա և պարտք է համարում այդ մասին հիշեցնել ընթերցողին: Նման բծախնդրությամբ է մոտեցել նա այն նյութերին, երբ ականատեսները հաղորդել են պարսիկների, սլավոնների, ավարների և արաբների մասին<sup>61</sup>:

Հովհան Եփեսացին իր Եկեղեցական պատմության Գ մասում մեծ տեղ է տվել անշուշտ միջեկեղեցական կրոնական ու դավանաբանական վեճերի առիթով կաղմակերպված ժողովներին, վեճերին ու երկպառակություններին: Բացի միջեկեղեցական հարաբերությունների պատմությունից, կանգ է առել նաև սլետությունների և եկեղեցիների հարաբերությունների և նրանց միջև ծագած հակասությունների վրա քանի որ նա ոչ միայն ականատես է եղել այդ վեճերին ու իրադարձություններին, այլև մասնակցել, շատ անգամ էլ հանդես եկել ղեկավար դերում, ապա հաջևանալի է, թե ինչպիսի արժեք են ներկայացնում այդ հուշերը: Ուսկայն

<sup>60</sup> Հովհան Եփեսացի, Գ մաս, գիրք Բ, գլ. 18:

<sup>61</sup> Նույն տեղում, Գ մաս, գիրք 2, գլ. 19:

այդպիսի դեպքերում, անխուսափելի է նաև անձնական մոտեցումը, և այդ զգացվում է նրա աշխատության յուրաքանչյուր էջում, թեև ինքն ասում է, որ հարցերն ու դեպքերը նկարագրելիս աշխատել է անկողմնակալ լինել: Նա որպես միաբնակ իր հայացքներում չափավոր է, բայց գործելով մայրաքաղաքում, ընկել է Հոստինիանոս կայսեր ազդեցության ներքո, և նրա հետ գործակցելով, իրականում հանդես է եկել կայսրության շահերը պաշտպանողի դիրքերում: Հաճախ նա ընդվզել է կայսրության, ինչպես և իր համախոհների միջև առաջացած հակասությունների պատճառով, բայց այդ չի նշանակում, որ նա գործել է կայսրության դեմ: Նա միշտ էլ ձգտել է իր կողմնակիցների և Բյուզանդական պետության միջև հաշտության եզր գտնել: Իսկ երբ հարցը վերաբերել է Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի շահերին, նա առանց տատանումների միշտ էլ պաշտպանել է Բյուզանդիայի շահերը: Նա իր քաղաքական համոզմունքներով կայսրության հավատարիմ քաղաքացի էր, այսինքն իր ժողովրդի բախտը կապել էր կայսրության հետ և դա, անշուշտ, արդյունք էր ժողովրդից կտրված լինելուն: Ասորի մտավորականության հեռացումը ժողովրդից պատճառ դարձավ նրա քայքայման: Նա կողմնակից էր եկեղեցական միության, բայց նեղ իմաստով, որ օգնի մի կողմից՝ կայսրության քաղաքական ու տնտեսական հզորության և մյուս կողմից՝ իր կուսակցությանը, և ոչ թե միություն ի վնաս կայսրության և իր կուսակցության: Հովհան Եփեսացին այս սկզբունքին հետևելով, միշտ էլ աշխատել է միաբնակների ու քաղկեդոնականների միջև հաշտության եզր գտնել: Բայց, ինչպես հստակ կարելի է պատկերացնել, մասնավորապես նրա Եկեղեցական պատմության Գ մասից, նա կյանքում եղել է սկզբունքային և չի պայքարել իր անձնական շահերի ու ապահովության համար: Երբեք չի ընկճվել, մինչև վերջ կանգնել է իր պաշտպանած դիրքերում և հպարտությամբ է տարել սոսկալի տանջանքները: Ամենածանր պայմաններում նա կանգնել է իր բարձրության վրա և ստիպել, որ հակառակորդը հարգանքով վերաբերվի իրեն: Եվ այդպիսի ծանր պայմաններում նա շարունակել է գրել՝ ցուցաբերելով քաջություն և աննկուն ոգի:

Հովհան Եփեսացին իր այս աշխատությունն ինչպես ինքն է ասում, գրել է տասը երկար տարիների ընթացքում, որպեսզի գալիք սերունդներն իմանան թե ինչպիսի անարդարություն ու անիրավություն էր կատարվում կայսրության ու եկեղեցու հավատարիմ զավակների նկատմամբ՝ շարագործ ու խաբեբա մարդկանց

կողմից<sup>62</sup>: Նա գրում է. որպեսզի գալիք սերնդի ներկայացուցիչները ևս պայքարեն իրենց սկզբունքների համար և զործիք դառնան նման շարագործների ձեռքին, և ահա այս գիտակցութիւնով լցված, այդ ժամանակ իր առաջացած տարիքի մեջ այս պատկանելի ծերունին, ինչպես ասացինք, պրիշը ցած չի դնում և գրում է<sup>63</sup>:

Հովհան Եփեսացին, որպես բարձրաստիճան եկեղեցական և մասնավորապես երպես կայսրութեան մոտ կանգնած անձնավորութիւն, բնական էր, ոչ միայն բարյացակամ վերաբերմունք չի ունեցել սոցիալական շարժումների ու ժողովրդական, հակապետական խմորումների նկատմամբ, այլև պայքարել է նման շարժումների դեմ: Այդ բացահայտ երևում է «Հեթանոսութեան» դեմ նրա կազմակերպած դաժան հալածանքներից ու միջոցառումներից: Սակայն բախտի տարօրինակ խաղով, հետագայում կյանքի վերջին տարիներին, մեղադրվելով նման անարդար հալածանքների մեջ, ճաշակել է շատ դառնութիւններ:

#### 4. ՀՈՎՀԱՆ ԵՓԵՍԱՅՈՒ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ինչպես տեսանք հայերի ու Հայաստանի մասին իր տեղեկութիւնները Հովհան Եփեսացին վերցրել է հայոց կաթողիկոսից և այն անձնավորութիւններից, որոնք կաթողիկոսին ընկերացել էին Կոստանդնուպոլիս ճանապարհորդելու ժամանակ: Հայոց կաթողիկոսը շքախմբով Կոստանդնուպոլիս էր ժամանել, որպեսզի կայսրի և նրան շրջապատող անձնավորութիւնների ուշադրութիւնը հրավիրեր Հայաստանի վրա, որովհետև հայերն ապստամբվել էին պարսիկներից և այդ ապստամբութիւնը մինչև վերջ հասցնելու համար, անհրաժեշտ էր բյուզանդացիների օգնութիւնը:

Հայկական այս ապստամբութեան մասին թեև համառոտ, բայց հետաքրքրական տեղեկութիւններ են տալիս նաև հայկական աղբյուրները: Այսպես «Սէբէոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն» գրքում կարգում ենք. «Եւ եղև ի ԽԱ ամի Թագաւորութեան Խոսրովայ որդւոյ Կաւատայ՝ ապստամբեաց Վարդան և ի բաց

<sup>62</sup> Հովհան Եփեսացին իր եկեղեցական պատմութեան Գ մասը գրել է 575—585 թթ., թեև ունի նաև մասնակի նշումներ: Այսպես, Գ մասի Ա գրքի 41-րդ գլխում գրում է, որ այն շարագործ է հուլյների 892 թ., այսինքն՝ 581 թ.: Այս կապակցությամբ մանրամասնութիւնները տե՛ս А. Дьяконов, Иоанн Эфесский, стр. 316—318. Հովհան Եփեսացին մահացել է 586 թ.:

<sup>63</sup> Հ. Եփեսացի, եկեղեցական պատմութիւն, Գ մաս, դիրք Ա, գլ. 1-ին:

եկաց ի ծառայութենէ թագաւորութեանն Պարսից հանդերձ միաբանութեամբ ամենայն Հայաստանեալք: Սպանեալ զՍուրէնն մարդպան յանկարծաւրէն ի Դուին քաղաքի՝ առին զաւար բաղում և գնացին ի ծառայութիւն Յունաց»<sup>64</sup>:

Սերենոսի պատմությունից իմանում ենք, որ հայկական այս ապստամբությունը տեղի է ունեցել Խոսրովի թագաւորության 41-րդ տարում, այսինքն՝ 572-րդ տարում<sup>65</sup>: Մինչդեռ Հովհան Եփեսացին իր գրքում նշում է Ալեքսանդրի 880 թ. այսինքն՝ 569 թ.: Հետաքրքրական է, որ Հովհան Եփեսացու ասորերեն բնագրի հրատարակիչն ու անգլերենի թարգմանիչը այս թվի կապակցութեամբ իր ծանոթագրութեան մեջ կասկած է հայտնել և ենթադրել, որ տվյալ հատվածում բնագիրն աղավաղված է: Նա կարծում է, որ հեղինակի բնագրում այն «Ալեքսանդրի 880 և երկու թիվը» (882) եղած կլինի, սակայն հետագայում, գրիչների անփութեան պատճառով արտագրութեան ժամանակ «երկու» բառը մոռացվել է և մնացել միայն 880 թ.»<sup>66</sup>: Իսկապես Հովհան Եփեսացին մինչ այս հայկական ապստամբության, նկարագրությունը, գրում է Հուստինոս Բ-ի հրամանով բյուզանդական կայսրության սահմաններում միաբնակների դեմ հարուցված հալածանքի մասին: Կայսրի այդ հրամանը, ինչպես գրում է ասորի հեղինակը, տրվել է 571 թ., ուստի պետք է հետևեցնել այն, որ հայկական այս ապստամբությունը սկսվել է 571 թ. Հուստինոսի այդ հրամանից հետո: Այս եզրակացությունն ավելի համոզիչ է դառնում, երբ կարդում ենք հայկական պատվիրակության գործունեության վերաբերյալ նրա գրած տողերը: Հովհանը բարյացակամութեամբ չի դիտում հայ եկեղեցական ու քաղաքական գործիչների և բյուզանդական եկեղեցու ու արքունիքի միջև կատարված մերձեցման փորձերը: Ճիշտ է, հայերին մեղադրում է այն հարցում, որ նրանք դավանաբանական տարբերությունները անտեսելով, հաղորդվել են քաղկեդոնականների հետ, բայց իրականում նա արդեն 571 թ. կազմակերպված հալածանքից վրդովված բացասական դիրք էր բռնել ինչպես բյուզանդական արքունիքի, այնպես էլ եկեղեցու նկատմամբ: Նրա այդ վերաբերմունքը դրսևորվել է հայերի մասին գրելիս, և բնական էր որ նա այդպիսի վերաբերմունք չէր կարող ունենալ մինչև 571 թ.,

<sup>64</sup> «Սերենոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», Երևան, 1939, գլ. 2, էջ 26—27:

<sup>65</sup> Հայտնի է, որ Խոսրովը գահ է բարձրացել մ. թ. 531 թ.:

<sup>66</sup> John of Ephesus, Ecclesiastical history, II, 24, p. 127.

որովհետև մինչ այդ նա եղել էր արքունիքի սիրելին։ Ուստի հայկական ապստամբության վերաբերյալ հայկական աղբյուրների հաղորդածը ավելի մոտ է պատմական ճշմարտությանը և այդ առթիվ Հովհան Եփեսացու ասորական բնադրի հրատարակչի ենթադրությունը պետք է համարել տեղին։

Հովհան Եփեսացին թեև դրում է հայերի ապստամբության մասին, բայց որպես ապստամբության պատճառ հիշատակում է այն, որ պարսիկները փորձում էին բռնի կերպով հավատափոխ անել հայերին։ Անշուշտ, պարսիկների հակաքրիստոնեական քաղաքականությունն ունեցել է իր կարևոր դերը։ Պարսիկները դեմ էին քրիստոնեության, որովհետև այն մի կողմից Բյուզանդիայի հետ հայերին կամրջելու դեր էր կատարում, իսկ մյուս կողմից նպաստում էր մշակույթի ղարդացմանը։ Ուստի նրանց հակաքրիստոնեական դիրքորոշումը հասկանալի է։ Այդ վիճակը համարյա միշտ էլ գոյություն է ունեցել և հայ պատվիրակությունն էլ նկատի է ունեցել այդ հանգամանքը բյուզանդական արքունիքում։ Ապստամբության պատճառների մասին հետաքրքրական տեղեկություններ է տալիս մեր պատմիչներից Ասողիկը և սլատմում, որ ապստամբությունը սկսվեց այն պատճառով, որ պարսիկ պաշտոնյաները ոչ միայն հարստահարում էին հայերին, այլև քաղաքական ճնշում գործադրում։ Նրանք իրենց անբարոյական վարքով և օրենքներով քայքայում էին հայ ընտանեկան բարքերը։ Ասողիկը գրում է. «Եւ ապա Խոսրով արքայ Պարսից ՂՍուրէն ոմն ազգական իւր, որում անուն էր Ծիհովը-Վշնասպ՝ հանէ ի հաղարապետութիւն հայոց։ Որ եկեալ կալաւ զերկիրս մեր, յոյժ հարստահարելով զնախարարս հայոց. զի շնայր ընդ կանայս ազատաց, ոչ առնելով զայրն տէր կնոջ իւրոյ։ Ընդ որ զայրացեալ Վարդանայ բղշխի որդւոյ Վասակայ, որ էր յազգէն Մամիկոնէից՝ սպասեալ դիպող ժամանակի սուսերահար առնէր զՍուրէն մարզպան (և) յերկիր կործանէր, յամի քառասնէրորդի առաջներորդի թագաւորութեանն Խոսրովու, որ է ամ եօթներորդ թագաւորութեան Յուստիանոսի, յամսեանն արեգի քսաներկուսն ամսոյն, որ է փետրուարի, յաւուր երեքշաբաթուջ»<sup>67</sup>։

Պատմիչը ոչ միայն թվում է ապստամբության պատճառները, այլև ժամանակի վերաբերյալ տալիս մանրամասն տվյալներ։

<sup>67</sup> «Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական», Պետերբուրգ, 1885, Բ հանդէս, գլ. Բ, էջ 84—85։

Հայկական այս ապստամբության ժամանակի հարցի շուրջ առաջին անգամ իր Պատմություն Հայոցի մեջ կանգ է առնում Զամչյանցը: Հայկական և օտար աղբյուրների վկայությունները նկատի ունենալով նա գալիս է այն երդրակացության, որ ապստամբության սկիզբը, այսինքն Սուրեն մարդպանի սպանությունը տեղի է ունեցել «յամի տեառն 571 և ի թուին հայոց ի յարեգի 22, այն է ի մարտի 30»<sup>68</sup>: Այդ հարցին անգրագառնում է նաև ֆրանսիացի հայագետ Դյուլորիեն: Ասողիկի վկայության համաձայն նա տոմարական հաշվումներ կատարելուց հետո գրել է, որ Հուստինոս Բ-ի թագավորության է տարին համապատասխանում է 571—572 թթ.: 571 թ.-ին հայկական տարին սկսել է հուլիսի 7-ին և վերջացել 572 թ., նույն ամսի 6-ը ներառյալ: Նա գտնում է, որ 572 թ. արեգ ամսի (փետրվար) երկուսն է, որ երեքշաբթի է ընկնում, մինչդեռ նույն թվի փետրվարի 22-ը երեքշաբթի է, ուստի ֆրանսիացի գիտնակսւնր գտնում է, որ ապստամբությունը սկսված կլինի 572 թ. փետրվարի 2-ին<sup>69</sup>: Հնարավոր է, որ Ասողիկի բնագրի հետագա ընթերինակությունների ժամանակ 2-ը գարձած կլինեն 22: Այսպիսով, հայկական աղբյուրները լրացնում են Հովհան Եփեսացուն ու պարզում ապստամբության ճիշտ թվականը: Ինչպես նշեցինք, հայկական աղբյուրները լրացվում են՝ ապստամբության սլատճառների մասին նոր տեղեկություններ հաղորդելով: Արգեն նշեցինք, որ Հովհան Եփեսացու մոտ ապստամբության պատճառ է գիտված դավանափոխությունը: Մի օր մոգերը գալիս են խոսրով արքայի մոտ և հայտնում նրան, որ բյուզանդական կայսրը պահանջում է իր հպատակներից քրիստոնեություն ընդունել, ուստի թող ինքն էլ իր հպատակներից պահանջի, որ նրանք էլ ընդունեն մեր հավատը: Խոսրովը համաձայնվում է մոգերի առաջարկին և հրաման տալիս ձերբակալել եպիսկոպոսներին և հալածել քրիստոնյաներին: Պարսիկներն իրենց նպատակին հասնելու համար որոշում են Հայաստանում ատրուշան կառուցել, և այդ պատճառով էլ ժողովուրդն ապստամբվում է<sup>70</sup>:

Հովհան Եփեսացին, ինչպես ինքն է խոստովանվում, հեռու լինելով Հայաստանից, չէր կարող ճիշտ սլատկերացում ունենալ

<sup>68</sup> Մ. Զամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1785, հատ. Բ, էջ 284:

<sup>69</sup> E. Dulaurier, Recherches sur la chronologie armenienne, Paris, 1869 pp. 206—207.

<sup>70</sup> Հովհան Եփեսացի, Եկեղեցական պատմություն, Գ մաս, գիրք Բ, գլ. 19:

քաղաքական իրադարձությունների մասին, դրա համար էլ բավարարվել է լսածով: Հայտնի է, որ Վահան Մամիկոնյանի օրոք և նրա գլխավորությամբ 485 թ. պարսկական տիրապետության մեջ մտնող Հայաստանում ստեղծվեց քաղաքական կիսանկախ վիճակ և հիմնվեց տանուտիրական իշխանություն: Քաղաքական այս կիսանկախ վիճակում, ինչպես իմանում ենք մեր պատմիչների տվյալներից, ծավալվել է մեծ շինարարություն, երկիրը վերելք է ապրել: Հայ նախարարները, որոնք իշխանության գլուխ էին անցել, ամեն կերպ աշխատում էին ամրապնդել իրենց քաղաքական ինքնուրույնությունը, և այդ, բնականաբար, հաճելի չէր պարսիկներին: Նրանք փորձում էին արգելքներ հարուցել այդ ուղղությամբ, որովհետև ստեղծված իրավիճակը հակասում էր իրենց վարած ձուլման քաղաքականությանը, և այդ նպատակով հայ մարզպան Մժեժ Գնունու մահվան (550) առիթից օգտվելով, Սասանյանները Հայաստանում պարսիկ մարզպան նշանակեցին: Ժողովուրդը հասկանում էր, որ հարվածը նախապատրաստվում է հայերին քաղաքական իրավունքներից զրկելու համար: Նրանք հնարավորություն չունենալով, սպասում էին հարմար առիթի: Այդ կապակցությամբ արժե հիշատակել Սեբեոսի վկայությունը.

«Յետ Վահանայ կալաւ զիշխանութիւնն Վարդ Պատրիկ եղբայրն նորա սակաւ ինչ ժամանակ, և մեռաւ: Զկնի նորա եկին մարզպան պարսիկք. ապա ո՛չ կարացին պատերազմել Հայք, և հնազանդութեան կացին մինչև ցՍուրէնն մարզպան և ցՎարդանն Մամիկոնէից տէրն»<sup>71</sup>:

Հարմար առիթը ներկայանում է և երկրում ապստամբության համար հող է նախապատրաստվում ոչ միայն քաղաքական ույս ճնշումների կապակցությամբ, այլև տնտեսական նոր միջոցառումների պատճառով, որովհետև խոսքով արքայի օրոք հարստահարումները մեծ չափերի էին հասնում: Իսկապես, խոսքով արքայի հարկային նոր քաղաքականությամբ ժողովուրդը ընկել էլ ծանր կացության մեջ: Նրա հրամանով չափազրել էին մարզպանական Հայաստանի մշակելի դաշտերն ու հողերը, որպեսզի հողահարկից ազատ չլինեն ոչ մի հողամաս: Բացի այդ, նոր մարդահամարով ղլխահարկի ենթակա բոլոր անձնավորություններին թույլ չէին տալիս խուսափել ղլխահարկի վճարումներից: Եթե ժողովուրդն առաջ բնամթերքով էր վճարում, ապա նոր քաղաքականությամբ հարկահավաքները պահանջում էին հարկը

<sup>71</sup> «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», գլ. 2, էջ 26:

և բնամթերքով և վողով: Պարսիկների հարստահարման ալս քաղաքականության հիմնական նպատակներից մեկը նաև այն էր, որ երկիրն աղքատացնելով, հնարավորություն չտան նրան ռազմականապես ուժեղանալու:

Ահա այն հիմնական պատճառները, որոնք ներքին ուժերին դրդեցին համախմբվելու, անելանելի դրությունից ելք որոնելու ու ապստամբության նախապատրաստվելու համար: Ինչպես դիտենք, առիթը ներկայանում է այն ժամանակ, երբ Սուրեն մարդպանը փորձում է Հայաստանի մայրաքաղաք Դվինում ատրուշան կառուցել: Հայերն, ինչպես Հովհան Եփեսացին է պատմում, նախ համոզում են պարսիկներին իրենց այդ մտադրությունից հրաժարվելու, բայց երբ տեսնում են, որ նման փորձերն արդյունք չեն տալիս, դիմում են զինված ապստամբության: Ապստամբությունը ղեկավարում էր Վարդան Մամիկոնյանը կամ ինչպես մատենադրության մեջ ընդունված է նրան անվանել «Կարմիր Վարդանը»: Ապստամբները առաջին հերթին հարձակվում են Դվինի վրա, որտեղ Սուրեն մարդպանն էր ամրացած, շրջապատում են նրանց և թույլ չեն տալիս դրսից օգնություն ստանալու: Նրանց հաջողվում է պարտության մատնել թշնամի զորքերին և նույնիսկ սպանել մարդպանին: Այդ պատերազմական գործողություններին, ինչպես ասորի պատմիչն է վկայում, հայերից մասնակցում էր քսան հազար զինվորներից կազմված մի բանակ. նա գրում է. «Մեր Տիրոջ՝ Հիսուս Քրիստոսի անունով (հայերը) աղաղակելով հարձակվեցին նրանց (պարսիկների) վրա: Քրիստոսն ընկճեց նրանց (ուժը) այս երկրի բնակիչների առաջ, և նրանք բոլորին մինչև վերջին մարդը կոտորեցին: Նրանք (հայերը) սպանեցին նաև մարդպանին, վերցրին նրա գլուխը և ուղարկեցին պատրիկ Հուստինոսին, որ այն ժամանակ բանակել էր սահմանի վրա՝ Խեոդոսիոպոլիս քաղաքում»<sup>72</sup>:

Այս իրադարձությունների մասին շատ համառոտ տեղեկություններ են տալիս նաև մեր պատմիչները: Սեբեոսը գրում է. «Վարդան և ի բաց եկաց ի ծառայութենէ թագաւորութեան Պարսից հանդերձ միաբանութեամբ ամենայն Հայաստանեալ: Սպանեալ զՍուրէնն մարդպան յանկարծաւրէն ի Դուին քաղաքի՝ առին զաւար բաղում և զնացին ի ծառայութիւն Յունաց»<sup>73</sup>: Սեբեոսի և Հովհանի վկայությունները հիմնականում համընկնում են, բայց

<sup>72</sup> Հովհան Եփեսացի, Եկեղեցական պատմություն, Գ մաս, գիրք Բ, գլ. 20:

<sup>73</sup> «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», գլ. 2, էջ 26—27:

ըստ հայ պատմիչի վկայության, որը շատ ավելի հավանական է, հայերը հանկարծակի հարձակվում են պարսիկների վրա, մինչդեռ ասորի հեղինակը պատմում է, որ պարսկական և հայկական բանակները տեղավորվել էին իրար դեմ և ճակատամարտել: Բացի այդ, Հովհան Եփեսացին դրում է, որ հայերն այդ հաղթանակից հետո շարունակում են պատերազմական գործողությունները և տեղի են ունենում բազում ճակատամարտեր, մինչդեռ Սեբեոսից այն տպավորությունն է ստացվում, որ հայերն հաղթանակից հետո, իրենց ավարը վերցնում ու գնում են ծառայելու հույների մոտ, որ ավելի քիչ հավանական է: Հովհանը պատմում է, որ այդ բազում ճակատամարտերի պատճառով, որ ստիպված էին հայերը մղել պարսիկների դեմ, ճիշտ է, նրանք շատ անգամ հաջողությունների հասան ու նույնիսկ պարսիկներից փղեր գրավեցին, բայց նրանց երկիրը տնտեսապես շատ տուժեց և բազում ավերածությունների ենթարկվեց<sup>74</sup>:

Համենայն դեպս ասորի պատմիչի վկայությամբ, Սուրեն մարզպանի սպանությունից ու մայրաքաղաքի ղրավումից հետո, պայքարը չի ավարտվել և հայերը ստիպված են եղել «պարտիզանական» կռիվներ մղել պարսկական տեղական զորքերի դեմ: Այն կարծիքը, (որ ստեղծվել էր պատմիչների տվյալների հիման վրա) թե Վարդանն իր ընտանիքով լքում է հայրենի երկիրն ու գնում Բյուզանդիա, ճիշտ չէ, այդ հեռացումը շատ ավելի ուշ է տեղի ունեցել: Հայկական աղբյուրների ուշադիր քննությունը նույնպես հաստատում է այն: Հետագայում, երբ խոսքով արքան հզոր բանակով գալիս է այս անգամ Հայաստանի և Բյուզանդիայի դեմ պատերազմելու, Սեբեոսի վկայությամբ, նույն Վարդանն է, որ Հայաստանում դիմադրություն է ցույց տալիս: Այս առթիվ պատմիչը գրում է. «Այս այն Վարդանն է, յորոյ վերայ եկն ինքն արքայն Պարսից, կոչեցեալ Անուշ Ըռուան խոսրով, հանդերձ բազմութեամբ սպառազէն զաւրացն և փղաւք բազմաւք, և ճանապարհ կալեալ ընդ գաւառն Արտաշու գնաց ընդ Բագրևանդ, զանց արարեալ զԿարնոյ քաղաքաւ: Եւ կալեալ ճանապարհ գնաց ի Մեդիտինէ և բանակեցաւ դէմ յանդիման նորա»<sup>75</sup>:

Սեբեոսից իմանում ենք, որ մինչ խոսրովի արշավանքն էլ, Պարսկաստանի հետ հայերի ունեցած պայքարը շարունակվել է: Պարսկական արքունիքը Սուրեն մարզպանի սպանությունից հետո

<sup>74</sup> Հովհան Եփեսացի, Եկեղեցական պատմություն, Գ մաս, գիրք Բ, գլ. 21:

<sup>75</sup> «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», գլ. 2, էջ 27:

այլ զորավարներ է ուղարկում, որ ճնշի հայկական ապստամբութիւնը, սակայն պարսիկների կիրառած միջոցառումներն, ինչպես տեսք է ենթադրել Սեբեոսի իսկ տվյալներից, արդյունքի չեն հասնում. Սեբեոսը գրում է. «Յորժամ սպանին զՍուրէն մարզպան՝ ի նմին ամի եկն Վարդան Վշնասպ ոմն, և գործ ինչ ոչ կարաց գործել. եկաց ամ մի և գնաց»:

«Ապա եկն և Գողոնն Միհրանն ի հազարաւ զաւրաց սպառազինաց և փղաւք բազմաւք, և ունէր նա ընդ ինքեան սատառս բազումս ի ճամբարէ անթիւ աղգացն, որ բնակեալն են ընդ լեռնակողմամբն Կովկասու ազգք Հոնաց, և հրաման յարբալէն՝ զի անճետս արասցեն զարս ի յաշխարհէն Հայոց, խլել, բրել, յատակել և անխնայ յերկիր կործանել: Եւ եկեալ նա, բայց եթէ ուրեք յանմատոյց ամրոցաց ուրեմն մնացեալ ապրեցան մարդիկ և կամ թէ՛ ուրեք ի հեռագոյն աշխարհս փախստական գնացին: Բայց սակայն ոչ կարացին բազումք ճողոպրել. քանզի զորս դտանէին՝ սուր ի վերայ եգեալ սատակէին: Սա արար կռիւ մի ի Վիրս և պարտեցաւ: Եկն ի Հայս, և առ զԱնկղ սուտ երդմամբ»<sup>76</sup>:

Պատմիչը նկարագրում է այն գծավորութիւններն ու պատճառաւորական գործողութիւնները, որ հայերը ստիպված էին մղել կովկասյան ժողովուրդներից համալրված պասկական բանակների դեմ: Հայերը հասկանում են, որ մենակ գիմագրել պարսիկների հաճախակի հարձակումներին, անհնար է, ուստի որոշում են կաթողիկոսի գլխավորութեամբ պատգամավորութիւն ուղարկել Կոստանդնուպոլիս Բյուզանդիայից օգնութիւն խնդրելու համար: Այդ հայկական պատգամավորութիւնը Բյուզանդիա է գնում, ինչպես Հովհան Եփեսացին է վկայում, նախքան խոսքով արքայի ձեռնարկած մեծ արշավանքը: Անկասկած խոսքովը վրդովված բյուզանդացիների կողմից Հայաստան ուղարկված բյուզանդական բանակից, վերսկսում է պատերազմական գործողութիւնները: Մինչ այդ հարցին անցնելը, տեսնենք, թե ո՞վ էր այն հայ կաթողիկոսը, որը գլխավորում էր Կոստանդնուպոլիս գնացող հայկական պատգամավորութիւնը, ինչպես Հովհան Եփեսացին, այնպես էլ հայ պատմիչները ոչ մի անուն չեն հիշատակում:

Օրմանյանն իր «Աղգապատումի» մեջ տվել է հայ կաթողիկոսների կյանքի ու գործունեութեան պատմութիւնը և իր այդ գրքից իմանում ենք, որ 557 թ. ներսես Բ Բագրևանդացի կաթողիկոսի մահից հետո, կաթողիկոսական աթոռին է բաղմում

<sup>76</sup> «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», գլ. է, էջ 30:

Հովհաննես Բ Գաբեղյանը: Նա գրում է. «Իր հայրապետության միջոցը 15 կամ 17 տարի գրումած է անխտիր ղանաղան պատմա-գրութեանց մէջ, ինչ որ յայտնապէս Եւ է թուատառերու փոխա-նակութեան հետեանք է, այլ պատմական պարագաները կը թելագրեն 17 տարին նախադասել: Միւս կողմէն պիտի տեսնենք, որ Յովհաննէս իր վերջի երկու տարիները աթոռէն հեռու անցուց, եւ գուցէ այդ երկու տարիներն են, զորս ոմանք ուղած են ղեզշել իր կաթողիկոսութենէն: Յովհաննէսի ընտրութիւնը 557-ին ղնելով, իր մահը կ'իյնայ 574-ին»<sup>77</sup>: Այսպէս, ուրեմն, 572 թ. ապստամբու-թյան ժամանակ Դվինում կաթողիկոսական իշխանությունը Հովհաննես Գաբեղյանի ձեռքում էր գտնվում, և նա էլ գլխավորեց Կոստանդնուպոլիս գնացող հայկական պատգամավորությունը:

Հովհաննես կաթողիկոսի մասին մեր պատմիչներից Ասողիկը հետեւյալ տեղեկութիւններն է տալիս. «Եւ ղկնի Տեառն ներսիսի եկաց կաթողիկոս Հայոց Տէր Յովհաննէս ի գաւառէ Գաբեղենից ի գեղջէ Սիւնձեղնոյ, ի վանականութենէ Թաթլոյ վանից ամս ժն»<sup>78</sup>: Մ. Օրմանյանը Գաբեղյան գավառի մասին գրում է, որ այն այժմյան Կաղզվանի շրջանն է, և Հովհաննես կաթողիկոսը, ինչպէս մեր աղբյուրներում կա, Սյունձեղուն գյուղից էր<sup>79</sup>:

Այստեղ, ղեռ վաղուց, Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտներից երկու եղբայրներ՝ Վարոսր և Թաթուլը Վարդանանց 451 թ. պատերազմից հետո, վանքեր էին հիմնել և իրենց ուսուցչի գործունեությունը շարունակել Գաբեղյան գավառում: Ուրեմն, Հովհաննես կաթողիկոսը Ասողիկի վկայությամբ իր ուսումն ստացել էր այս երկու եղբայրներից՝ Թաթուլի հիմնած վանքում: Հովհաննես կաթողիկոսից մեզ հասած մի քանի թղթեր վկայում են, որ նա եղել է արթուն հովիվ և իրեն նվիրել է հայ եկեղեցու շահերի պաշտպանությանը<sup>80</sup>: Դժբախտաբար մեր մատենագետ-ներն այլ տեղեկութիւններ չեն տալիս այս գործունյա կաթողիկոսի մասին:

<sup>77</sup> Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հատ. Ա, մասն Բ, Պէյրուի, 1959, էջ 557:

<sup>78</sup> «Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական», զլ. Բ, էջ 83:

<sup>79</sup> Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հատ. Ա, մասն Ա, էջ 443—444:

<sup>80</sup> Սյունյաց եպիսկոպոսին և Աղվանքի եպիսկոպոսներին՝ գրած իր թղթե-րում կոչ է անում նրանց՝ պայքարել նեստորականների և քաղկեդոնականների դեմ, և նրանցից այն անձնավորութիւնների հետ «հաղորդիլ», որոնք գրավոր նշովում են և՛ նեստորականներին և՛ քաղկեդոնականներին, տե՛ս «Գիրք թղթոց», էջ 78 և 81:

Հովհան Եփեսացին, անշուշտ, առանց կաթողիկոսի անունը տալու, տեղեկություններ է հաղորդում նրա Կոստանդնուպոլսում ծավալած գործունեության մասին: Դա արժեքավոր է, որովհետև միայն ասորի այս պատմիչի աշխատության շնորհիվ կարող ենք իմանալ հայոց կաթողիկոսի և նրան ուղեկցող մյուս անձնավորությունների առաքելության մասին: Թեև ասորի հեղինակը բարձր է գնահատում և բազում գովեստներ շնայլում բյուզանդացիների՝ հայերին ցույց տված ընդունելության մասին, բայց միևնույն ժամանակ հիշատակում է, որ բյուզանդական արքունիքը նման շքեղ ընդունելության միջոցով ցանկանում էր հայ եկեղեցուն պարտագրել Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները, և այդ ճանապարհով նրան ենթարկել բյուզանդական եկեղեցու գերիշխանությանը<sup>81</sup>:

Հայոց Հովհաննես կաթողիկոսը քաղաքական նկատառումներով, այսինքն Բյուզանդիայի օգնությունը ապահովելու համար, ձգտում է եկեղեցական հարցեր չհարուցել և նույնիսկ զիջումի գնալով, նրանց հետ հաղորդվել: Դա ցույց է տալիս, որ նա ելնելով իր ժողովրդի շահերից իրեն հեռու է պահում մեծ կարեվորություն ներկայացնող կրոնական վեճերից: Թեև Հովհան Եփեսացին հայոց կաթողիկոսի և նրա համակիրների այդ զիջումը վերագրում է հայերի միամտության, անգիտության, բայց այս հարցում սխալվում է ասորի պատմիչը: Այդ առթիվ նա գրում է, որ հայկական պատգամավորությունը մեծ հարգանքով է ընդունվում կայսրի և նրա ներկայացուցիչների կողմից: Նման շքեղ ընդունելությունից հետո հայոց կաթողիկոսը, հայ եպիսկոպոսներն ու հայ մեծամեծները քաղկեդոնականների հետ եկեղեցի են գնում ու պատարագի միջոցին միասին հաղորդվում:

Ինչպես նշեցինք, Հովհան Եփեսացու այս մեղադրանքը հայկական պատվիրակության հասցեին, ճիշտ չէ, մանավանդ եթե նկատի առնենք այն, որ Հովհաննես կաթողիկոսը երբ Ապահունյաց եպիսկոպոս էր, մասնակցել էր Դվինի ժողովին, որտեղ հայ եկեղեցական վերին իշխանությունը բանադրել էր և՛ նեստորականությունը և՛ քաղկեդոնականությունը: Նրա քաղկեդոնականության մասին գիտակ լինելը պարզ երևում է իր նամակներից, որոնք վերևում նշեցինք. « և այդ նախնիներն անկասկած, նա գրել էր մինչ Կոստանդնուպոլիս գնալը, որովհետև մեղ հայտնի է, որ նա այնտեղից չվերադարձավ և կայսրության մայրաքաղաքում կնքեց

<sup>81</sup> Հովհան Եփեսացի, Եկեղեցական պատմություն, Գ մաս, գիրք Բ, գլ. 23:

իր մահկանացուն: Իր այս նամակներում նա զգուշացնում է հավատացյալներին՝ հեռու մնալ նեստորականներից և քաղկեդոնականներից: Հասկանալի է, որ Հայոց Հովհաննես կաթողիկոսը, նրան ընկերակցող եպիսկոպոսներն ու հայ նախարարները նման զիջումի են դիմել բյուզանդացիներից ռազմական օգնություն ստանալու համար:

Պիտի ասել, որ այս անգամ բյուզանդացիներին ուղղված հայերի դիմումը ճիշտ ժամանակին էր, որովհետև բյուզանդական կայսր Հուստինոս Բ-ն հարմար առիթի էր սպասում պարսիկների հետ հաշիվ մաքրելու համար, և ամենահարմար առիթը ստեղծվում էր հայերի ապստամբությամբ: Միայն դրանով պետք է բացատրել մայրաքաղաքում հայերին ցույց տրված օերմ ընդունելությունը: Հուստինոսը առիթ էր փնտրում խախտելու խոսրով Անուշիրվանի և Հուստինիանոս Ա-ի միջև 562 թ. կնքված դաշնագրությունը, որովհետև այդ դաշնագրության համաձայն Բյուզանդիան պարտավոր էր ամեն տարի Սասանյաններին վճարել 30000 ոսկի դրամ, մինչդեռ ամբողջ գումարը վճարվում էր տասը տարին մեկ անգամ: Հուստինոս Բ-ն օգտվելով առիթից բյուզանդական բանակը շուրթում է դեպի Պարսկական Հայաստան և հայերին օգնելու պատրվակով, միևնույն ժամանակ մտածում է նվաճել ամբողջ Հայաստանը: Այս պատերազմական գործողությունները երկարատև պատերազմի սկիզբ հանդիսացան և տևեցին մինչև 591 թ.: Անշուշտ, այդ երկար տարիների պայքարը ծանր հետևանք ունեցավ հայերի համար և ժողովուրդը բազում վշտերի մատնվեց:

Ասողիկն իր գրքում մի քանի տողերով նկարագրել է այդ պատկերը. «Եւ այս են ժամանակք մարտից երկպառակութեան, անթիւ սպանմանց, գերութեան առից, խռովից, կապանաց, նեղութեանց, պակասութեանց, խիստ սովու, սրոյ և մարդամահու, աւերելոյ աւանից, հրդեհից, շինուածոց և ամենայն վնասուց բազում աշխարհաց յերկուց կողմանց հասանէր՝ մոռացեալ աստուածապաշտութիւն»<sup>82</sup>: Պատմիչի այս տողերում պատկերված են Հայաստանում ևս տեղի ունեցած բազում արյունահեղություններն ու դժբախտությունները:

Բյուզանդական բանակի Հայաստան մտնելուց հետո խոսրովը մի հոծ բանակով գալիս է Հայաստանում գտնվող բյուզանդական զորքի դեմ: Բայց կայսրը նախօրոք իմանալով, որ պարսիկները

<sup>82</sup> «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական», գլ. Բ, էջ 85:

նման արշավանք անպայման կկազմակերպեն, ավելացրեց Հայաստանում եղած բյուզանդական զորքի քանակը, և տեղի հայ նախարարների համակրանքն ամրապնդելու նպատակով բազում նվերներ պարդեց նրանց։ Այս ժամանակ ամբողջ Հայաստանը գտնվում էր բյուզանդացիների գերիշխանության ներքո։ Երբ Խոսրովը տեսնում է, որ Պարսկական Հայաստանը շատ է ամրացված և ինքն այնտեղ հաջողությունների չի կարող հասնել, արշավում է Բյուզանդական Հայաստանի վրա, բայց ասորի պատմիչի վկայությամբ, նորից արդյունքի չի հասնում։ Սակայն բյուզանդացիների այս հաջողությունները երկարատև չեն լինում և պարսիկներն օգտվելով բյուզանդական բանակի հրամանատարների անճարակությունից, վերագրավում են Պարսկական Հայաստանը<sup>83</sup>։

Հայ ժողովուրդն այս բոլոր իրադարձություններից, մանավանդ բյուզանդական բանակի պարտությունից և նորից պարսիկների գերիշխանության տակ ընկնելուց հետո, պարզ է, որ մեծ հուսախաբություն է ապրում։ Պարսկական Հայաստանում ապրող հայերից շատերն արդեն մեղադրում են Կոստանդնուպոլսում գտնվող հայկական պատվիրակությանը նրանց կատարած զիջումների համար։ Թեև Հովհան Եփեսացին ուղղակի ոչինչ չի ասում, բայց նրա պատմածից այդ կարելի է եզրակացնել։ Նա գրում է, որ երբ Հայաստանի հայերը իմացան հայ կաթողիկոսի և նրա ընկերակիցների՝ քաղկեդոնականների հետ հաղորդվելու մասին, մի խիստ նամակ գրեցին, որի մասին ասորի պատմիչը նախընտրում է լռել։

Այս նամակը սակայն շատ շուտ էր գրված, ինչպես ասացինք, բյուզանդացիների պարտությունից և Պարսկահայաստանը պարսիկներից վերանվաճվելուց հետո։ Այս նամակը ուներ նաև քաղաքական նշանակություն, այսինքն տեղի ունեցած դժբախտությունների ու բյուզանդացիների հետ համագործակցելու մեղքը բարդում էին Բյուզանդիա գնացած պատվիրակության, հատկապես կաթողիկոսի վրա, և այդ էր պատճառը, որ Հայոց կաթողիկոսը այլևս չվերադարձավ հայրենի երկիրը, չնայած ինչպես ինքն, այնպես էլ իր ընկերները նման հուսախաբություն էին ապրել կայսրության մայրաքաղաքում։ Անշուշտ միայն նամակը չէր, այլ նաև այն վերաբերմունքը, որ հայ պատվիրակությանը ստիպեց հեռանալ քաղկեդոնականներից և պաշտպանել իրենց եկեղեցու անկախությունը։

Հովհան Եփեսացու աշխատության հետևողությամբ, այս

<sup>83</sup> Հովհան Եփեսացի, Եկեղեցական պատմություն, Գ մաս, գիրք Բ, գլ. 24։

իրադարձությունների մասին գրել է նաև Միքայել Ասորին: Նա ևս պատմում է, թե ինչպես խոսրով արքան հայերին կռապաշտություն ստիպելու նպատակով հալածանքներ է սկսում և հայերը դրա համար ապստամբվում են: Հետաքրքրական է, որ Միքայել Ասորին իր գրքում հիշատակում է այդ առթիվ Պարսից արքայի և կայսրի միջև տեղի ունեցած թղթակցությունը, իբր թե խոսրով արքան, կայսրին գրած իր նամակում, հետևյալ խոսքերն է գրել. «Լավ չէ, որ դու ձեռք ես երկարում այն ժողովրդին, որ ապստամբվել է իր թագավորի դեմ, և եթե դու այդ ժողովրդին ետ չվերադարձնես ապա վերադարձրու հարկատու երկիրը»: Այս նամակին իբր Հուստինոս Բ-ն պատասխանում է. «Ես քո ձեռքը չեմ հանձնի մի քրիստոնյա ժողովրդի, որը լքել է սատանաների պաշտամունքը և ինձնից օգնություն է խնդրել»: Հուստինոսի այս պատասխանից խոսրովը ջղայնանում է և երկրորդ անգամ գրում. «Եթե դու չտաս ինձ այդ ժողովրդին և դու մեզ չվերադարձնես երկիրը, ապա տուր այն ոսկին, որը քո (նախորդ) կայսրերը որպես հարկ վճարում էին Հայաստանի համար և (այդ կատարելու դեպքում) խաղաղություն կլինի մեր միջև»: Հուստինոսը պատասխանում է նրան և հիշեցնում, որ նույն ձևով պարսիկները Մծբինը պայմանականորեն էին վերցրել, բայց չեն վերադարձնում<sup>84</sup>:

Միքայել Ասորին, հայտնի չէ, թե ինչ աղբյուրներից է տալիս այս նամակների համառոտ բովանդակությունը: Համենայն դեպս, նա իր տեղեկությունները նույնությամբ վերցնում է Հովհան Եփեսացուց և պատմում, թե ինչպես մոգերը խոսրով արքային թելադրեցին իր տիրապետության մեջ ապրող քրիստոնյաներին հալածել<sup>85</sup> և թե ինչպես խոսրովը, երբ փորձեց ատրուշան կառուցել Հայաստանում, հայերը ընդվզեցին և սաստիկ պատերազմ տեղի ունեցավ հայերի և պարսիկների միջև, որը տևեց վեց տարի:

Միքայել Ասորին ևս իր աղբյուրի հետևողությամբ մեղադրում է Հայոց կաթողիկոսին՝ քաղկեդոնականների հետ հաղորդակցվելու կապակցությամբ, որովհետև նա չգիտեր Քաղկեդոնի ժողովի մոլորության մասին: Հետաքրքրական է, որ Միքայել Ասորին համառոտ ձևով տալիս է նաև այն նամակի բովանդակությունը, որ Հայաստանում ապրող հայերը գրել էին Կոստանդնուպոլսում գտնվող հայկական պատվիրակության ներկայացուցիչներին, որի

<sup>84</sup> Michel le Syrien, Chronique, t. II, Paris, 1901, Livre X, ch. I, p. 282—283.

<sup>85</sup> Նույն տեղում, էջ 304:

մասին նախընտրել էր լուել Հովհան Եփեսացին: Ըստ Միքայել Ասորու այդ նամակում հայրենիքից դրել էին. «Եթե դուք հաղորդակցեք ժողովականների (քաղկեդոնականների) հետ և եթե դուք միանաք նրանց, այսինքն Քաղկեդոնի ժողովը (ընդունեք), մենք ձեզ չենք ճանաչի, և ավելին, մենք ձեզ կբանադրենք»<sup>86</sup>: Այդ նամակից հետո, գրում է Միքայելը, նրանք բաժանվեցին, և առանձին հավաքվում էին վանքերում. երկու տարուց հետո մահացավ Հայոց կաթողիկոսը: Մի քիչ այլ է հնչում Միքայել Ասորու մեզ հասած հայերեն վաղ թարգմանության համապատասխան տողերը. «Եւ մինչ գնացին և տարան զթուղթն և նա (կաթողիկոսը) վաղագույն իմացեալ էր զհերձուածոյ նոցա չարութիւն, և մեկնեալ ի նոցանէ՝ կայր առանձին, որ և յամելով նորա ի Կոստանդնուպօլիս, ննջեաց ուղղափառ խոստովանութեամբ, և մեծ պատուով ամփոփեցաւ յուղղափառացն, որոյ եղև մեծ ամրութիւն և հաստատութիւն հաւատոյ և պարծանք ուղղափառացն, մնալ Հայոց ի ճշմարտութեան յերկուց կողմանց ի Պարսից և ի Քաղկեդոնացոց, Աստուծով միայն զօրացեալ և օգնական ի մարդկանէ ոչ ոք»<sup>87</sup>:

Հովհան Եփեսացու վկայությամբ, նամակն ստանում էին կաթողիկոսի մահվան նախօրեին, որը և պատճառ է դառնում այն բանի, որ հայերն առանձնանում են և հայ մեծամեծներից մեկի դրչակում առանձին եկեղեցի հիմնում: Ինչպես ասորի պատմիչն է գրում, հայոց կաթողիկոսի մահից հետո, հայերից շատերը այնտեղ էին հավաքվում հավանաբար և՛ աղոթելու և՛ կարևոր հարցեր լուծելու նպատակով: Այսպիսով հիմք է դրվում Կոստանդնուպոլսի կազմակերպված հայկական համայնքին:

Թեև աղբյուրներում մանրամասնություններ չկան հայոց Հովհաննես կաթողիկոսի մահվան պարագաների մասին, բայց թվում է, որ պարսիկների կողմից Հայաստանի վերագրավումը, հայրենիքից ստացած նամակը ծանր վիճակի են մատնում նրան և նա չդիմանալով այդ վշտին, վախճանվում է: Հովհան Եփեսացու տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ նա իր վերջին օրերին լքված է եղել արքունիքի կողմից, որովհետև ինչպես ասորի պատմիչն է գրում, նրա թաղմանը մասնակցում էին միայն ուղղափառ, այսինքն միաբնակ համայնքի ներկայացուցիչները:

<sup>86</sup> Michel le Syrien, Chronique, t. II, p. 305.

<sup>87</sup> «Ժամանակագրութիւն Տեառն Միխայէլի Ասորւոց պատրիարքի», Երուսաղէմ, 1871, էջ 265:

Ի՞նչ նշանակում է, որ արքունիքը ևս քաղաքականությունը փոխել էր հայերի նկատմամբ:

Ինչպես գիտենք, երբ Հայաստանն անցել էր արդեն բյուզանդական գերիշխանության տակ, նա ամեն կերպ ուզում էր սիրաշահել հայերին: Հովհան Եփեսացին պատմում է, թե ինչպես կայսրը Կոստանդնուպոլսում գտնվող հայ սլավոփրականներին պարգևեց բարձր աստիճաններ, հարուստ տներ թագավորական ամուր դղյակներ, իսկ նրանց, ովքեր մնացել էին իրենց երկրում՝ շատ ոսկի ու տիտղոսներ ուղարկեց: Բացի այդ, նրանք երեք տարով (հարկից) ազատվեցին<sup>88</sup>: Սակայն ղրանիյ հետո, Հովհան Եփեսացու ու Միքայել Ասորու վկայությամբ, պատերազմակալ գործողությունները պարսիկների ու բյուզանդացիների միջև տևել են վեց տարի և ասորի պատմիչներն այդ տարիների իրադրությունների մասին ունեն ընդհանուր տեղեկություններ: Նրանք թողել են այնպիսի փաստեր, որոնց միջոցով հնարավոր է ամբողջացնել ասորական աղբյուրների թողած պակասը: Այսպես, երբ պարսկական Հայաստանն անցել էր հայ-բյուզանդական բանակի գերիշխանության ներքո, Սեբեոսը պատմում է. «Գայ ապա ի վերայ նորա Միհրանն Միհրեանդակ ի հազարալ զաւրու և փղաւք բաղմաւք: Եւ եղև պատերազմ մեծ ի դաշտին Խաղաւթեալ. և հարեալ ղզաւրն Պարսից անհնարին հարուածովք մաշէին ի սուր սուսերաց, ղփիղսն զամենայն թափէին: Եւ Միհրանն սակաւութ պրծեալ գնացին յերկիրն իւրեանց»<sup>89</sup>:

Խոսքով արքան պարսկական ձախողությունից վրդովված մեծ բանակի գլուխն անցած արշավում է Հայաստան: Խոսքովի այս արշավանքի մասին Հովհան Եփեսացին միայն այս տողերն է թողել. «Խոսքովը խորամանկությամբ (պարսկական) Հայաստանում եղած բյուզանդական զորքի վրա հարձակվեց, հուսալով, որ կոչնչացնի ու կբնաջնջի նրանց, սակայն երբ չկարողացավ իր նպատակին հասնել, վերադարձավ և այս անգամ արշավեց Բյուզանդական Հայաստանի վրա»<sup>90</sup>:

Սեբեոսը խոսելով Խոսքովի նույն արշավանքի մասին, գեղարվեստական ոճով նկարագրում է Մելիտինեի առաջ տեղի ունեցած ճակատամարտը: Նա գրում է. «Եւ ի վաղուեան առաւօտուն հապճեպ ստիպով կարգեն գունդ առ գունդ և ճակատ առ

<sup>88</sup> Հովհան Եփեսացի, Եկեղեցական պատմություն, Գ մաս, գիրք Բ, գլ. 22:

<sup>89</sup> «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», գլ. 2, էջ 27:

<sup>90</sup> Հովհան Եփեսացի, Եկեղեցական պատմություն, Գ մաս, գիրք Բ, գլ. 24:

ճակատ, և բաղխէին զմիմեանս պատերազմաւ: Եւ սաստկացաւ պատերազմն ի վերայ երեսաց երկրի, և խմբեցաւ պատերազմն յոյժ և մատնեաց Տէր ի պարտութիւն զթագաւորն Պարսից և զաւրս նորա զամենայն: Եւ խորտակեցան առաջի թշնամեայն սրով սուսերի, և փախեան յերեսաց նոցա սաստիւ տագնապաւ. ոչ գիտելով զճանապարհս փախստեան իւրեանց՝ երթեալ ամրացան ի գետն մեծ, որ կոչի Եւփրատէս»<sup>91</sup>: Այս հաղթանակից հետո բյուզանդական զորքը հետապնդում է փախչող պարսիկներին, որոնք փորձում են Եւփրատից անցնել: Հայ պատմիչը նկարագրում է փախչողների ծանր վիճակը. «Եւ ուռուցեալ ի վեր ջուրցն՝ խաղացոյց զբազմութիւն փախստականացն իբրև զբազմութիւն մարախոյ, և ոչ կարացին յաւուր յայնմիկ ճողոպրել բազումք: Բայց թագաւորն մազապուր պրծեալ սակաւութեամբ՝ ի փիղս և ի ձին ապաստան եղեալ, փախստական ընդ Աղձնիսն անգրէն ի կայեանս իւր երթայր»<sup>92</sup>:

Այս իրարանցումից օգտվելով, խոսրով արքան կարողանում է փախչել, բայց բյուզանդացիների ձեռքն է ընկնում արքունական գանձը, նույնիսկ պարսիկների սրբազան կրակը: Սեբեոսը պատմում է. «Եւ նոքա առին զբանակն ամենայն հանդերձ արքունական գանձիւքն: Եւ կալան զբամբիշն և զբանակն, և թափեցին զՄաշապերճան»<sup>93</sup> ամենայն, գեսպակն ոսկեղէն բազմաքանքար, որ էր ակամբք պատուականաւք և մարգարտաւ յօրինեալ, որ անուանեալ կոչէր ի նոցունց գեսպակ փառաց: Առաւ և Հրատն, զոր ընդ ինքեան շրջեցուցանէր թագաւորն հանապաղորդ յազնականութիւն իւր, որ մեծագոյն համարեալ էր քան զամենայն կրակ, որ կոչէր ի նոցունց Աթաշ. հեղձաւ ի գետն հանգերձ մովպետան մովպետաւ և այլ բազմութեամբ մեծամեծ աւագաց: Յամենայն ժամ արհնեալ է Աստուած»<sup>94</sup>:

Թվում է, որ նման ահավոր պարտությունից հետո պարսկական բանակն այլևս երկար ժամանակ անկարող կլիներ սլատե-

<sup>91</sup> «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», գլ. է, էջ 27—28:

<sup>92</sup> Նույն տեղում:

<sup>93</sup> «Մաշապերճան», որ գրված կա նաև ուրիշ շատ ձևերով, մաշկապերճեն, մաշկապատճեն և պահլավերեն maska parcen (մաշկապարճէն) բառն է, որ նշանակում է պարսից արքայական կանանոցի վրանը: Հյուբշմանը այս բացատրությունը բերում է Արմ. բառ.: Տե՛ս «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», էջ 178, ծն. 26:

<sup>94</sup> «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», գլ. 2, էջ 28:

րազմական գործողությունները շարունակելու: Սակայն հոսորովն անբացատրելի հմտությամբ վերակազմում է իր բանակը և նորից արշավում: Նա իր մարզպաններից մեկին ուղարկում է Պարսկահայաստանի վրա: Այս անգամ բախտը ժպտում է պարսիկներին, և ինչպես Հովհան Եփեսացին է գրում, պարսիկ մարզպանն օգտվելով բյուզանդական բանակի հրամանատարության ներսում ծագած վեճերից, վերանվաճում է Պարսկական Հայաստանը:

Թե ե՞րբ պարսիկները վերանվաճեցին Պարսկական Հայաստանը, ոչ Հովհանը և ոչ էլ հայ պատմիչներն այդ մասին տեղեկություն չեն տալիս: Եթե ընդունենք ինչպես Եփեսացու, այնպես էլ նրա հետևությամբ գրված Միքայել Ասորու այն տեղեկությունը, որ այս պատերազմական գործողությունները բյուզանդա-հայկական և պարսկական բանակների միջև տեղի են վեց տարի, ապա պիտի կարծել, որ Հայաստանի վերանվաճումը տեղի է ունեցել մեր թվականության 577—578 թթ.:

Վերանվաճումից հետո հոսորով արքան իր քաղաքականության մեջ փոփոխություն է մտցնում և այս անգամ հալածանքների ու բռնի ուժի փոխարեն գործի են գրվում սիրաշահելու սկզբունքները: Անկասկած, հայերն էլ հուսախաբվել էին բյուզանդացիներից և զգացել, որ ավելի նպատակահարմար էր համագործակցել պարսիկների հետ: Հավանաբար, ինչպես կարելի է եզրակացնել Հովհան Եփեսացու պատմածներից, հայերի ու պարսիկների միջև զաղտնի բանակցություն է տեղի ունեցել և որոշ պայմանավորվածություն ձևեր բերվել: Ասորի պատմիչի վկայությամբ, «Ամբողջ երկիրը (Հայաստանը) պահանջեց, որ նա (պարսիկը) խոսք տա (որ մարգկանց չի վնասի), և նա խոստացավ: Երկրից բոլոր (փախածները) վերադարձան ու ենթարկվեցին իրեն (պարսիկին), բացի նրանցից, որոնք Կոստանդնուպոլսում էին (մնացել) յոթը տարի, և սրանք էլ ապստամբվեցին ու կռվեցին նրա (հոսորովի) դեմ»<sup>95</sup>:

Հովհան Եփեսացին իր հաջորդ գլուխներում մանրամասն տեղեկություններ է տալիս պարսիկների և բյուզանդացիների միջև տեղի ունեցած պատերազմների մասին ու վերջին բաժնում նորից անգրադառնում հայերի ու պարսիկների միջև տեղի ունեցած բանակցություններին: Առանձնապես չի հիշում հայերին, և խոսում է ընդհանրապես քրիստոնյաների մասին ու պատմում, թե ինչպիսի վայրագություններ էին կատարում բյուզանդական բանակի

<sup>95</sup> Հովհան Եփեսացի, Եկեղեցական պատմություն, Գ մաս, գիրք Բ, գլ. 24:

զինվորները: Անկասկած, նրանց վերաբերմունքը վրդովեցնում է տեղական ժողովրդին, և նրանք էլ իրենց հերթին փորձում են լեզու գտնել պարսիկների հետ: Հովհան Եփեսացին բյուզանդական բանակի պարտության պատճառները նշելիս, հիշատակում է, որ մարդիկ պարտության պատճառը համարում էին քրիստոնյաների դեմ գործած շարիքները: Այդ առթիվ պատմում է, որ բյուզանդացիները, «աստծու վախը մոռացած, նույնիսկ բռնում էին մեկ երկու տարեկան երեխաներին, մեկը՝ մեկ ոտքից, մյուսը՝ մյուս ու իրենց ուժը պատածի չափ, վեր էին գցում ու երեխան ընկնում էր նրանց բռնած սրի կամ նիզակի ծայրին, որը մտնում էր մարմնի մեջ և ապա (դիակները) նետում էին շներին: Նրանք նույնպես անպատվում, կողոպտում ու սպանում էին վանականներին: Նրանք դուրս էին բերում պատկառելի ճգնավորներին իրենց ճգնարաններից, որտեղ նրանք երկար տարիներ մնացել էին, կախում ու տանջանքների էին ենթարկում նրանց, ասելով. «Ոսկի և արծաթ տվեք»: Նրանք տանջում էին նաև կույսերին և նրանց հասցնում դաժան մահվան եզրին: Իրենց այս անզգամությամբ, ինչպես ասում են, աստծուն բարկացրին և նա ամաչեցրեց նրանց ու խոնարհեցրեց թշնամու առաջ, և նրանք չկարողացան նրանց (պարսիկներին) դիմադրել»<sup>96</sup>:

Հովհան Եփեսացին իր այս գրքի հաջորդ գլխում փաստեր է տալիս արդեն հայերի ու պարսիկների միջև վերսկսված բանակցությունների մասին: Նրա պատմածից երևում է, որ այդ զաղտնի բանակցությունները նախապես սկսում են պարսիկները: Իմանալով հայերի բյուզանդացիներից դժգոհ լինելու մասին, պարսից արքան «խորամանկությամբ» նամակ է գրում հայերին և խոստանում ներել իրենց կատարածների համար և ոչ ոքի չվնասել, եթե իրեն միանան: «Հայերը հավատալով այս խոստմանը, հեռացան բյուզանդացիներից ու միացան պարսիկներին՝ հանձնելով նաև ամբողջ երկիրը»<sup>97</sup>: Հեռացող հայկական բանակում, ինչպես ասում է Հովհանը, եղել է մոտ քսան հազար զինվոր: Ուրեմն պարզ է, որ հայկական ռազմական ուժը այն ժամանակ Պարսկական Հայաստանում կազմել է մոտավորապես քսան հազար հայ զինվորներից կազմված մի բանակ: Ահա այս ժամանակ է, որ միայն վարդանն իր կողմնակից մեծամեծների հետ թողնում է հայրենիքը և ապաստան գտնում Կոստանդնուպոլսում: Հովհանը

<sup>96</sup> Հովհան Եփեսացի, Եկեղեցական պատմություն, Գ մաս, գիրք 2, գլ. 10:

<sup>97</sup> Նույն տեղում, գլ. 11:

պատմում է. «Իսկ ինչ վերաբերում է մեծամեծներին, ապա դրանցից՝ Վարդան անունով մեկն, իր հետ գնացածների հետ, և մի ուրիշը իր ազգից մի իշխան՝ Գորգոնիս անունով, որը մեծ պատվով ապրում էր մայրաքաղաքում, բոլոր իր մարդկանց հետ հպատակվեցին բյուզանդացիներին: Նրանք եկան ու հանձնվեցին Հուստինոս կայսրին»<sup>98</sup>: Ասորի պատմիչն այն վերագրում է Հուստինոս կայսրի թագավորության 5-րդ տարվան:

Պարսկական քաղաքականության մեջ դեպի հայերը և ընդհանրապես դեպի քրիստոնյաները տեղի ունեցած այս բեկման մասին տեղեկություններ կան նաև հայ պատմիչների մոտ: Նրանց այդ վկայություններից զգացվում է որ հոսրով արքան հասկացել էր, որ իր տիրապետության մեջ գտնվող քրիստոնյա ժողովուրդներին Պարսկաստանի հետ կապելու լավագույն ուղին մեղմ քաղաքականությունն է: Նա իր նոր վերաբերմունքով այնքան է սիրելի դառնում, որ նույնիսկ նրա անվան շուրջ զրույցներ են ստեղծվում, «թե նա իր կյանքի վերջին տարիներին քրիստոնեություն է ընդունել»: Անշուշտ այս վկայությունը պատմական ճշմարտություն չէ և արտացոլում է վերոհիշյալ իրողությունը: Հետաքրքրական է Սեբեոսի այն հիշատակությունը, որ նա 571—572 թթ. հայկական ապստամբության առիթով, որպես հայր (հայերի), մեղադրում է նրանց: Նա դրում է. «Եւ ի լինել ապրստամբութեանն այնորիկ, յայնմ հետէ ընդոստուցեալ զարթեալ ի բարկութիւն, զանձն անվնաս համարեալ իբր թէ՛ «Հայր էի ամենայն երկրի, և ոչ տէր, և սնուցեալ զամենեսեան իբրե որդի և սիրելի: Եւ արդ՝ ասէ, ի նոցանէ խնդրեսցէ Աստուած զարինս զայս»<sup>99</sup>: Իսկ ինչ վերաբերում է հոսրովի՝ քրիստոնեություն ընդունելուն, այսպես է գրում Սեբեոսը. «Կալաւ սա զթագաւորութիւնն ամս խլ: Եւ ի ժամ վախճանին ծագեալ փայլակնացեալ զնովաւ լոյս աստուածային բանին. քանզի հաւատաց ի Քրիստոս, ասելով այսպես. «Հաւատամ ի միայն Աստուած, յայն՝ որ արար զերկինս և զերկիր, զոր քրիստոնեայքդ պաշտել խոստովանին, Հայր և Որդի և Հոգի սուրբ. զի նա միայն Աստուած է, և այլ ո՛չ դոյ բաց ի նմանէ, զոր քրիստոնեայքն սլաշտեն»:

«Եւ հրաման տուեալ սպասաւորացն զմոգպետն արձակել արքունի ի հեռագոյն տեղիս ի գործ, և զայլսն մերժեալ լարքու-

<sup>98</sup> Նույն տեղում, խոսքը Հուստինոս Բ-ի մասին է:

<sup>99</sup> «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», գլ. է, էջ 28:

նական կայենիցն, և կոչեալ զեպիսկոպոսապետն, որ Երան կաթողիկոս անուանի մկրտեցաւ ի նմանէ, և հրամայեաց ժամ առնել ի սենեկին, և ընթեռնուլ զտէրունական Աւետարանին զպատգամս, և հաղորդեցաւ ի կենդանարար մարմնոյ և արեանն Տեառն, և հրաժարեալ ի կաթողիկոսէն և ի տէրունեան Աւետարանէն՝ և արձակեն զնա յիւր տեղին»<sup>100</sup>;

Ահա խոսրով արքայի այս քաղաքականութեան շնորհիւ, և նրանից հետո էլ, նրա որդի Որմիզդի ժամանակ այդ մոտեցումը շարունակվում է և արդյունքը լինում է այն, որ ինչպես Ասողիկէն է պատմում «Յետ սուսերահարն լինելոյ Սուրենայ »: ևս պարսիկ մարզպան առաքէր ի Հայս թագաւորն Պարսից. այլ ի խնդրու նախարարացն իշխան հաստատէ Հայոց զԴաւիթ Սահառունի, որ կալաւ զհազարապետութիւն Հայոց ամս և հրամանաւ Որմիզդի, որդւոյ խոսրովու Պարսից արքային»<sup>101</sup>;

Ասողիկը տեղեկություններ ունի նաև Վարդան Մամիկոնյանի և նրա համախոհների հայրենիքից հեռանալու ու Կոստանդնուպոլիսում հաստատվելու մասին: Նա գրում է. «Իսկ Վարդանայ առեալ զրնտանիս իւր և զայլ պայազատսն՝ փախստեայ անկանի յաշխարհն Յունաց ի թագաւորեալ քաղաքն Կոստանդնուպոլիս: Եւ երթեալ յանդիման լինէր թագաւորին Յուստիանոսի, որ զսուրբն Սոփիա շինեաց. և հաղորդի ընդ նմա օրինաց, ի յիւր անուն անուանէ զաւագ դուռնն սուրբ Սոփիայ, որ մինչև ցայսօր կոչի դուռն Հայոց»<sup>102</sup>;

Ինչպես գիտենք, Հովհան Եփեսացին ևս գրել էր Վարդանի և իր կողմնակիցների Բյուզանդիայի մայրաքաղաք՝ Կոստանդնուպոլիս գնալու մասին, բայց ասորի պատմիչը ոչինչ չգիտե սուրբ Սոփիա տաճարի ավագ դուռը «դուռն Հայոց» կոչելու զրույցի մասին:

Հետաքրքրական է, որ այս և ընդհանրապես 571—572 թթ. հայկական ապստամբության վերաբերյալ, հասկանալի պատճառներով, բավական աղավաղված տեղեկություններ կան վրացական աղբյուրներում:

Այսպես IX դարի վրացի պատմիչ՝ Արսեն Սափարացին իր «Վրաց և Հայոց բաժանման մասին» աշխատության մեջ Վարդանի

<sup>100</sup> Նույն տեղում:

<sup>101</sup> «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական», գլ. Բ, էջ 85:

<sup>102</sup> Նույն տեղում:

և նրա համախոհների Հայաստանից հեռացումը ոչ ճիշտ ձևով վերագրում է հայ եկեղեցականների ապօրինի դործունեություններին: Նա այսպես է ներկայացնում հարցը. «Եւ կաթողիկոսներից ու եպիսկոպոսներից ոմանք որդեգրեցին պարսից թագավորներին և որդեգիր էին անվանում Կավատին ու Խոսրովին (Խուասրուին), որի պատճառով կառավարության իրավասությունը լուրացրին և վարվում էին ոչ թե համաձայն ճշմարտությանն օրինաց, այլ ըստ իրենց քմահաճույքի, և եկեղեցիների պետքերը սկի եկեղեցիների համար չէին սահմանված, այլ իրենց ծառայեցնելու նպատակով (որ) և մարգկանց ցույց տալու համար ցիրուցան էին անում. (և) այս (պատճառով) բոլոր եպիսկոպոսներն ու բոլոր վանահայրերը՝ անաստված թագավորների հաճությամբ՝ աստուծո գայրույթն հարուցող ունայն գանձումների ետևից ընկան: Եվ ապա աղատներն (ազնվականներն) ու գինվորականներից ոմանք՝ նրանց օրինակին հետևելով՝ միանգամայն հեռացան սուրբ Ներսեսի և սուրբ Սահակի սահմանված կանոններից: (Չէ՞) որ Վահան Մամիկոնյանի (Մամկունիի) օրոք որոշվեց՝ բոլոր մեծամեծների տներում տարին մի անգամ տոնել սրբերից մեկի հիշատակը, որպեսզի սիրո սեղանով (ազապով) մխիթարվեն նրանց տներում ի փառաբանություն աստուծո՝ չքավորները, տկարներն ու ցավագարները, որքերն ու տնանկները: Այս բոլորը նրանք վերացրին իրենց սեպհական գանձումների համար, և խանգարվեց ու խախտվեց հոգևորական բարի սովորույթն ու կարգը. և օրեցօր հաստատվեց չարը: Եպիսկոպոսարանները գարձան կռատներ, և երբ նախարարները գնում էին եպիսկոպոսական դուռն, ժամանակ չէին գտնում այնտեղ մտնելու և ամոթալի վերադառնում էին ինչպես պարսից մարզպանի գոնից: Այս մեծ անսլատվությունը չհանդուրժեց Վարդան Մամիկոնյանը (Մամկունը), որը Չոքի<sup>103</sup> էր կոչվում, այն է «Կամակիր» (sic), և նրա ազգական ուրիշ նախարարները, որոնց անպատվել էին, սսլանեցին ոմն պարսիկ մարզպանին՝ նրա տունը կրակի ենթարկելով, և ընտանիքով հանգերձ փախուստի դիմեցին՝ ղեպի Կոստանդնուպոլիս: Գնալով այնտեղ, նրանք բարյա(ցական) ընդուն-

<sup>103</sup> «Խոսքը բղելիս Վարդան Մամիկոնյանի մասին է, որի մականունը «Չոխ», անհասկանալի է, գուցե հայերեն «քաջ» բառի աղավաղումն լինի: IX դարի վրաց հեղինակ Արսենն այս «չոքի» բառը թարգմանում է «կամակոր» (վրացերեն բառացի «ուրշ»)»: ՏԼՍ Լ. Մելիքսեթ-Ռեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ա, Երեւան, 1934, էջ 62, ծնթ. 60:

նելություն գտան Հուստինիանոս (Իստվինիան) թագավորի կողմից: Սակայն նրանք չմիաբանեցան հույների (բերձենների) հետ. թագավորը զարմացավ և հարցրեց պատճառը: Եվ նրանք ասացին, որ «վեճ եղավ Քաղկեդոնի ժողովի մասին, որը մեր վարդապետները չընդունեցին»: Եվ թագավորը հրամայեց կանչել Հայոց (Սոմխիթի) վարդապետներին ու եպիսկոպոսներին, որպես-սրգի հարցուփորձի ենթարկվեն և ճշմարիտն ճանաչեն: Եվ գումարվեց մեծ ժողով Կոստանդնուպոլսում, ուր մեծ քննություն արին և ճշտվեց այն, ինչ որ իրավացի էր, և բոլորը միաբերան ընդունեցին ժողովն Քաղկեդոնի, և ամբողջ Հայքն (Սոմխիթն) իսկ անիծեց և նզովեց նրա կշտամբողին և միանալով հույների (բերձենների) հետ՝ խնդրեց թագավորից բարվոք (ընդունի), որ նրա (Հայոց) ծախքով շինվի Սոփիայի արևմտյան դուռն, որն այն պահին էին կառուցում: Եվ թագավորն (իրավունք) շնորհեց կատարելու նրանց (հայերի) բաղձանքը, և նրանք տվին շինության դինը՝ մաքուր արծաթ հարյուր հազար (տասը բյուր) և կոչեցին այն «դուռն Հայոց» (ինչպես այն կոչվում է և) մինչև օրս»<sup>103</sup> :

Թարգմանիչը Արսեն Սափարացու այս հատվածի կապակցությամբ իր ծանոթության մեջ նշել է, որ այն համապատասխանում է Narratio De Rebus Armeniae-ին, և ինչպես դժվար է եզրակացնել վրացի պատմիչը իր այդ տեղեկությունները վերցրել է վերոհիշյալ աղբյուրից: Եվրոպացի պատմաբան Գարիտը իր ուսումնասիրության մեջ մանրամասն վերլուծելով այն, եկել է այն եզրակացության, որ «Narratio»-ն գրվել է մոտավորապես 700 թ.՝ անանուն մի հեղինակի կողմից: Թեև այդ գործը մեզ հասել է հունարեն, բայց ինչպես պարզել են մասնագետները, այն գրվել է ոչ հույն ընթերցողների համար, համենայն դեպս «Narratio»-ն մի քաղկեդոնական հեղինակի գործ է, որը պատկանում է հայ և բյուզանդական եկեղեցիների միության կողմնակիցների թվին: Նրա գրչին պատկանող այս բնագիրը արժեքավոր է և առանձնահատուկ բնույթ ունի, որովհետև նախ՝ հայ միաբնակ սկզբնաղբյուրներից հայտնի փաստերի ու դեպքերի նկարագրությանն այստեղ տրվում է այլ լույսի տակ և ապա՝ նրա մեջ կան բազմաթիվ փաստեր, որոնք չեն արձանագրված հայ միջնադարյան մատենագրության կողմից»<sup>104</sup>:

<sup>103</sup> ա ի. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրներ..., հատ. Ա, էջ 41—42:

<sup>104</sup> Հ. Բարթիկյան, «Narratio De Rebus Armeniae», հունարեն թարգմա-

2. Բարթիկյանը «Narratio»-ի հայերեն իր թարգմանության սկզբում այս աղբյուրը ներկայացնում է հետևյալ ձևով. «Narratio»-ն շարադրում է հայ եկեղեցու պատմությունը և նրա հարաբերությունները բյուզանդական եկեղեցու հետ՝ 325 թ. (Նիկիայի առաջին Տիեզերական ժողովից) մինչև 700 թվականը, կանգ առնելով նաև ժամանակակից քաղաքական պատմության զանազան կողմերի վրա»<sup>105</sup>: Երբ համեմատում ենք վերոհիշյալ ժամանակաշրջանի «Narratio»-ի, Արսեն Սափարացու և Հովհան Եփեսացու ու հայկական աղբյուրների տվյալները, տեսնում ենք, որ առաջինները քաղաքական դեպքերի նկարագրությունը համարեցրել են կրոնական իրենց տեսակետներին և այդ իրադարձություններին մոտեցել այդ տեսանկյունից: Վերջինները, թեև կրոնական մտածողությունն ընդհանրապես նրանց մոտ ևս գոյություն է ունեցել, բայց գերակշռողը պատմական փաստերն են: Այժմ ներկայացնում ենք «Narratio»-ի համապատասխան հատվածը. «Երկար ժամանակ անց ոմն Վարդան իշխան սպանեց պարսիկ բռնակալ Սուրենին և ապստամբելով՝ Հայաստանից փախչում է Կոստանդնուպոլիս՝ Խոսրովի Խ (40) տարում, և սուրբ Սոփիան կառուցող Հուստինիանոսի Լ (30) տարում: Վարդանը և իր հետևորդները չէին հաղորդվում (հույների հետ) ասելով որ «մեր վարդապետներից չունենք հրաման հաղորդվելու ձեզ հետ»: Այդ առթիվ կայսրը հրամայեց նույն այս Վարդանին հրավիրել Հայոց եպիսկոպոսներին ու վարդապետներին և հարցը ճշգրիտ քննել: Կոստանդնուպոլսում կայացավ մեծ ժողով, (հինգերորդ ժողով), ընդդեմ աղանդավոր ոմանց: Նրանք միաբանելով, հրավիրեցին Վարդանին և նրա հետևորդներին սուրբ Սոփիայի մի դուռը, որը մինչև օրս կոչվում է Հայոց դուռ և այն ժամանակ նզովեցին Օրիգենեսին, Եվագրիոսին, Դիդիմոսին, Նեստորականներին, Հակոբիկներին, Հուլիանականներին, Գույանոսականներին և ընդհանրապես Եվտիքեսի և Դիոսկորոսի աղանդի կողմնակիցներին: Վերադառնալով Հայաստան, նրանց մի մասը սիրով ընդունեց միությունը, իսկ մյուս մասը Հովհաննես կաթողիկոսի ժամանակ սլոռնկացավ (իմա՝ հերետիկոսացավ), որի մասին այժմ մասնավորապես խոսելու կարիք չկա»<sup>106</sup>:

Նույն ժամանակ հասած մի հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր է. «Բանբեր մատենադարանի», № 6, 1962, էջ 458:

<sup>105</sup> Նույն տեղում, էջ 457:

<sup>106</sup> Հ. Բարթիկյան, Narratio, էջ 465:

Հայ եկեղեցու համար նման ժողովի դումարված լինելը հայտնի չէ և եթե եղել է մի ժողով, ապա պիտի ենթադրել, որ դա մասնակի է եղել և նման ժողովին մասնակցած կարող են լինել Բյուզանդական Հայաստանից եկած եպիսկոպոսներ, մանավանդ ալստեղ նշվում է Հովհաննես կաթողիկոսի անունը, որը չի ճանաչում նման որոշումները: Իսկ ինչ վերաբերում է Սոփիայի տաճարի դռներից մեկի՝ Վարդանի և Կոստսյունդնուպոլսում ապրող հայերի միջոցներով կառուցելու զրույցին, դա ստեղծվել է ավելի ուշ, հայերին քաղկեդոնական եկեղեցու հետ կապելու միտումով:

Այժմ Հովհան Եփեսացու Եկեղեցական պատմության ու հայկական աղբյուրների տվյալներին անդրադառնալիս, տեսնում ենք, որ դրանք լրացնում են իրար և հնարավորություն ստեղծում 571—572 թթ. հայկական ապստամբության ավելի կատարյալ պատկերը տալու: Այժմ երբ ուսումնասիրում ենք այդ ապստամբության պատմությունը, պարզ է դառնում, որ թեև որպես ազատագրական շարժում այն ընդգրկել է ժողովրդի լայն զանգվածներին և առաջին շրջանում ռազմական ու քաղաքական որոշ հաջողությունների է հասել, սակայն, ինչպես աղբյուրներն են վկայում, Բյուզանդական պետության և բանակի անճարակ գործունեության հետևանքով, չի հասել իր նպատակին: Բյուզանդացիները հայերին օգնելիս չէին մտածում Պարսկական Հայաստանն ինքնուրույն մի ամբողջ դարձնելու մասին: Նրանք ևս տարված էին նվաճողական քաղաքականությամբ, միայն տարբերվում էին իրենց գործելակերպով: Այս սխալ հասկացողությունը հիմնական պատճառներից մեկը դարձավ, որ բյուզանդա-հայկական բանակների համագործակցությունը անհաջողությամբ ավարտվեց, և հայերն այս անգամ կորցնելով հավատը Բյուզանդիայի նկատմամբ նախընտրեցին պարսկական գերիշխանությունը: Պարսկաստանն էլ իր արտաքին նոր քաղաքականությամբ, ձգտում էր սիրաշահել հարևան փոքր ժողովուրդներին: Պարսկական արքունիքում ստեղծված քաղաքական նոր իրադրությունն անկասկած, հիմնականում Հայկական 571--572 թթ. ապստամբության արդյունքն էր, որովհետև այդ ապստամբությունից հետո պարսիկները հաշվի նստեցին հայ ժողովրդի հետ և նորից պարսիկների փոխարեն Հայաստանում նշանակվեցին հայ մարդուկաններ:

